तत्र पदार्थत्वसाक्षाद्व्याप्याः षडेव धर्माः द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वलक्षणाः ॥

तत्र द्रव्यत्वं गुणात्यन्ताभावानधिकरणत्वं गुणात्यन्ताभावश्च गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावः। अन्यथा गुणविशेषात्यन्ताभावमादाय स्वरूपासिद्धिः स्यात्। परिमाणात्यन्ताभावानधिकरणत्वं पृथक्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं संख्यात्यन्ताभावानधिकरणत्वं वा समवायिकारणतावच्छेदकत्वेन वा तत्सिद्धिः। समवायिकारणता हि गुणादिभ्यो व्यावर्तमाना अवश्यं किञ्चिद्धर्मावच्छेदेन वाच्या स च धर्मो द्रव्यत्वमेव। तच्च जातिरूपं जातित्वे बाधकाभावात्। न च गुणवत्त्वमेवोपाधिर्द्रव्यत्वव्यपदेशभागिति वाच्यं गुणवत्त्वाकारानुगतप्रत्यये प्रत्येकं गुणानामसामर्थ्येन परम्परासम्बद्धया गुणत्वजात्यानुगतप्रत्ययो वाच्यः। तथा च साक्षात्सम्बद्धा द्रव्यत्वं जातिरेवास्तु लाघवात्। न च क्लृप्तेनान्यथासिद्धौ गौरवमप्यङ्गीकार्यमिति वाच्यम् द्रव्याकारानुगतमतेः सिद्धतया तन्निबन्धनचिन्तायां साक्षात्सम्बद्धधर्मकल्पनाया(१) एवोचितत्वात्। गुणत्वस्यापि द्रव्यत्वसिद्ध्युपजीवकत्वात्।

(१) साक्षात् सम्बन्धिधर्मकल्पनाया—पा० २ पु०।

सामान्यवानचलनात्मकः परिमाणानाश्रयो गुण इति तल्लक्षणात् ।

असमवेतसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिर्वा द्रव्यत्वम् । प्रत्यक्षत्वे सति मनोवृत्त्यवृत्तिमनोवृत्तिजातिर्वा आकाशवृत्त्यवृत्तित्वे सति आकाशवृत्तिजातिर्वा आकाशवृत्त्यवान्तरजातिर्वा द्रव्यत्वम् ।

तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । अन्धकारसुवर्णयोरातिरेक्यशङ्काया निवर्त्तनीयत्वात् । आकाशकालदिगात्ममनसां साधनीयत्वात् ।

तत्र गन्धात्यन्ताभावानधिकरणत्वं गन्धसमानाधिकरणगन्धासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वम् शुक्लेतररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वं वा लक्षणम् । एवं मधुररसेतरसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वं वेत्यादूह्यम् । तादशी च जातिः पृथिवीत्वमेव तत्र लौकिकपरीक्षकसाधारणानुगतप्रतीत्यभावेऽपि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः । जलादावपि गन्धोऽस्ति भवति हि सुरभि जलं सुरभिः समीरण इति प्रतीतिरिति चेद् न तत्र तस्यौपाधिकत्वात् । न

हि कुसुमाद्यधिवासावसरमपहाय प्रतीतिरियमुदेति। अन्यथा रक्तः स्फटिक इति प्रतीतिबलात् तत्रापि रक्तिमस्वीकारापत्तेः। सा चेयमितरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरेभ्यो भिद्यते न तद् गन्धवत् यथा जलम् इतरभेदाभावव्यापकगन्धवत्त्वाभावाभाववती चेयं तस्मादितरेभ्यो भिद्यते। यद्वा इयं पृथिवीति व्यवह्रियते गन्धवत्त्वात् यन्न पृथिवीति व्यवह्रियते न तद्गन्धवत् यथा जलं पृथिवीतिव्यवहाराभावव्यापकगन्धवत्त्वाभावाभाववती चेयं तस्मात् पृथिवीति व्यवह्रियते इति व्यतिरेकी। इतरपदेन जलादीनि द्रव्याण्यष्टौ गुणादयः पञ्च पदार्थाः अभावश्चोच्यते तथा च जलादिचतुर्दशकप्रतियोगिकान्योन्याभाववती पृथिवीति साध्यम्। तच्चाप्रसिद्धं न हि जलादीनामन्योन्याभावः क्वचित् प्रसिद्ध इति न व्याप्तिग्रहो न वा साध्यविशिष्टप्रतीत्युदय इति चेन्न घटादावेव प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धेः। घटादिरपि पक्ष एवेति चेन्न तादृूप्येण पक्षत्वाभावात्। किन्तु पृथिवीत्वेनैव रूपेण घटादिरपि पक्षः तादृूप्येण च तत्रेतरभेदाग्रहात्। एकस्यैव घटस्य निश्चितसाध्यवत्तया सपक्षता सन्दिग्धसाध्यवत्तया च पक्षता इत्यविरोधात्। कथमेवमिति चेत् न घटत्वावच्छेदेनेत-

रभेदज्ञाने पृथिवीत्वावच्छेदेनापि तज्ज्ञाने प्रमाणाभावात् । पक्षभिन्नत्वं दृष्टान्ते(१) तन्त्रमिति चेन्न निश्चितसाध्यवत्त्वस्यैव तत्र तन्त्रत्वात् । अभेदानुमाने तथादर्शनात् । भवति ह्ययं देवदत्ताभिन्नः तद्गतसकलधर्मवत्त्वात् पूर्वदृष्टदेवदत्तवत् । पक्षस्यैव तत्तेदन्तावच्छेदेन यदेव पक्षत्वं सपक्षत्वं च । एतेन व्यतिरेकिणि साध्यं प्रसिद्धं चेत् तदा यत्र यत्प्रसिद्धं तत्र हेतोर्वृत्तावन्वयित्वं व्यावृत्तावसाधारण्यमित्यपास्तम् । घटदृष्टान्तेनान्वयित्वे सत्यपि(२) व्यतिरेकिणोऽपि निर्दोषत्वात् । तदुक्तम् उपायस्यानुपायतोपालम्भः न तु नानात्वमिति । ऋजुमार्गेण सिध्यन्तं को नु वक्रेण साधयेदिति चेन्न । वक्ररुचिं प्रति वक्रमार्गस्यानिर्दोषस्योचितत्वात् । तर्हि घटे मनःप्रभृतीनामन्योन्याभावः कथं प्रत्यक्षः स्यादिति चेन्न अन्योन्याभावस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । भवति हि स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतिः स्तम्भात्मकतया पिशाचानुपलम्भस्य योग्यानुपलम्भरूपत्वात् । तस्यैवाधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधिरूपत्वात् । योग्यानुपलम्भस्य चेन्द्रियसहकारित्वात् । संसर्गाभावग्रहमात्रे योग्यप्रतियोगित्वं तन्त्रं न त्वन्योन्याभावग्रहेऽपीति

(१) सपक्षत्वे—पा० २ पु० । (२) सम्भवत्यपि—पा० २ पु० ।

घटे जलादिप्रतियोगिकभेदस्य प्रत्यक्षादवगमात् । कथं न साध्यप्रसिद्धिः कथं वा पृथिवीत्वावच्छेदेन व्यवहारेतरभेदयोः सिषाधयिषया न घटस्य पक्षत्वं तर्हि व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोर्वैयधिकरण्याद्(१)व्यतिरेकी नानुमानं न ह्यत्र व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मश्च व्यतिरेकेण व्याप्तेः अन्वयेन च पक्षधर्मत्वादिति चेन्न व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तेरेव ग्रहणात् व्यतिरेकव्याप्त्या अन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा । तथा च

साध्याप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यं व्यर्थतोपनयस्य च ।

'अन्वयेनैव तत्सिद्धेर्व्यतिरेकिणि दूषणम् ॥ अपास्तम् ।

यद्वा जलादीनामितरेषां प्रसिद्धाना प्रमेयत्वाद्भेदप्रतियोगित्वं साध्यमितीतरभेदः प्रसिद्ध एव । यद्वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते इति नाप्रसिद्धिः । त्रयोदशान्योन्याभावमेलको न प्रसिद्ध इति चेन्न अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव हि तेषां मेलको वनादिवत् स च प्रसिद्ध एव । यद्वा पृथिवीत्वासमानाधिकरणधर्मात्यन्ताभाव एव पृथिव्यां साध्यते जलादीनामत्यन्ताभावः तेजःप्रभृतिषु प्रसिद्ध एवेति न साध्याप्रसिद्धिः । तेषामभावानां वैशिष्ट्यमप्रसिद्धमेव सिध्यति पर्वते वह्नि-

वैशिष्ट्यवत् । न च पृथिवी जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति सत्प्रतिपक्षः स्यादिति वाच्यम् घटे जलभेदस्य पृथिवीत्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धतया व्यभिचारेणास्य न्यूनबलत्वात् । आत्मसाधकस्तु व्यतिरेकी तत्रैव समर्थनीयः ।

सा चेयं पृथिवी चतुर्दशगुणवती । ते च गुणा. रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वगुरुत्वसंस्काराः । संस्कारपदेन वेगस्थितिस्थापकयोरुपग्रहः । अत्र च द्रवत्वपर्यन्ताः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः । गुरुत्वं पतनानुमेयम् । अधःसंयोगावच्छेदेनापि प्रत्यक्षमिति वल्लभाचार्याः । वेगः प्रत्यक्षसिद्ध एव । काष्ठादौ कर्मकारणत्वेनानुमेयश्च । नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरमुत्तरं चेति पारमर्षसूत्रात् । स्थितिस्थापकस्तु प्रतिनियतसंयोगविशेषानुमेयो न तु प्रत्यक्षः वेगेन गच्छतीतिवत् तत्प्रत्ययाभावात् । दन्तशृङ्गधनुःशाखानां चर्वणरोमन्थाकर्षणानन्तरं तद्देशनियतसंयोगान्यथानुपपत्त्या तदनुमानात् । न हि नोदनाभिघातवेगगुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नेभ्य उत्पन्नस्य कर्मणः पूर्वदेशसंयोगं प्रति नियमेन जनकत्वमुपलब्धमतस्तादृशसंयोगजनकः स्थितिस्थापकनामा

संस्कारविशेषः कल्प्यते।

तत्र रूपमनेकप्रकारं पृथिव्यामेव। रसोऽपि तिक्तकटुकषायादिः पृथिव्यामेव। गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च। स्पर्शस्त्वनुष्णाशीतः। एते चावयविनि कारणगुणपूर्वकाः। परमाणौ तु पाकजाः। संख्यायामेकत्वं कारणगुणपूर्वकम्। द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्धिजन्यम्। परिमाणं तु परमाणौ नित्यम् द्व्यणुके द्वित्वसंख्याजन्यं त्रसरेणौ बहुत्वसंख्याजन्यं महत्त्वम्। एते च द्वित्वबहुत्वे अनुमितिरूपापेक्षाबुद्धिजन्ये ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्ये वा। न चैवं तदविनाशापत्तिः अदृष्टविनाशात् तन्नाशोपपत्तेः। अन्यत्रावयविनि महत्त्वं संख्यापरिमाणप्रचयानामन्यतमेन जन्यं द्वाभ्यां त्रिभिर्वा जन्यते। व्युत्पाद्यं चैतत् परिमाणनिरूपणावसरे। पृथक्त्वेप्येकपृथक्त्वं कारणगुणपूर्वकं द्विपृथक्त्वादि त्वपेक्षाबुद्धिजन्यम्। संयोगो विभुपरमाण्वोरन्यतरकर्मज एव विभ्ववयविनोरन्यतरकर्मज एव संयोगजश्च परमाण्वोरन्यतरकर्मज उभयकर्मजो वा परमाण्ववयविनोरन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजो वा। विभागोऽप्येवमन्यतरकर्मज उभयकर्मजन्यः विभागजस्तु विभागो विभागावसर एव व्युत्पाद्यः।

परत्वापरत्वे कालिके दैशिके च। उभे अप्यपेक्षाबुद्धिजन्ये। कालिके कालपिण्डसंयोगासमवायिकारणके। दैशिके दिक्पिण्डसंयोगासमवायिकारणके। द्रवत्वं नैमित्तिकम्। निमित्तं तु तेजःसंयोगः। क्षीरतैलयोः कथं सांसिद्धिकमिति चेन्न तत्र तदुपष्टम्भकजलद्रवत्वस्यैवोपलम्भात् स्नेहवत्। तादृशजलसत्त्वे तैलस्य दहनप्रातिकूल्यं स्यादिति चेन्न तदीयस्नेहप्रकर्षेण दहनानुकूल्याचरणात् घृतवत्। गुरुत्वं तु कारणगुणपूर्वकमेव। समन्यूनाधिकानुपपत्तिरेवं स्यादिति चेन्न अधिकगुरुत्वस्यैवोत्पादनात्। अथ मन्यसे रुचकाभ्यामारब्धे स्वस्तिके रुचकद्वयस्य यावद्गुरुत्वं तावद्यदि जननीयं तदा गुरुत्वद्वैगुण्यादवनमनविशेषः स्यात्। अथ न्यूनं जननीयं तदा रुचकापेक्षया स्वस्तिकगुरुत्वमन्यदेवेति तदधीनोऽवनमनविशेषः स्यात्। अथाधिकं गुरुत्वं तदा सुतरामवनमनविशेषः स्यादिति। न स्यात् रुचकगुरुत्वाभ्यामवयविनि न्यूनमेव गुरुत्वमुत्पाद्यते न च तथाप्यवनमनविशेषापत्तिः यथा गुरुणि पाषाणादौ उन्नीयमाने तृणादिगुरुत्वानुप्रवेशे ऽपि नावनमनविशेषस्तथा प्रकृतेऽपीत्यदोषात्।

कार्यं च पृथिव्याः शरीरेन्द्रियविषयरूपम्। तत्र

शरीरं योनिजमयोनिजं च। इन्द्रियं तु घ्राणम् । तत् कथं पार्थिवमिति चेत् । घ्राणं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धाभिव्यञ्जककुक्कुटोच्चारवत् । न च दृष्टान्ते गन्धमात्रव्यञ्जकत्वमसिद्धं स्वकीयरूपादेरपि व्यञ्जकत्वादिति वाच्यं गन्धव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपाव्यञ्जकत्वादिति हेतुत्वात् । विषयस्तु मृत्पाषाणमणिवज्रादयः । ननु मणिः कथं पृथिवी गन्धविरहादिति चेन्न तद्भस्मनि गन्धानुभवेन तत्रापि गन्धकल्पनात् मण्यारम्भकपरमाणूनामेव भस्मारम्भकत्वात् । अनुद्भूतगन्धैरुद्भूतगन्धारम्भः कथमिति चेत् अनुद्भूतरूपेण तेजसा तैलादावुद्भूतरूपतदारम्भवदुपपत्तेः ।

सा चेयं नित्याऽनित्या च तत्र नित्या परमाणुरूपा। अनित्या त्ववयविरूपा(१)। अवयविनं न मृष्यामहे विरुद्धधर्माध्यासेनैकस्यैव पटादिभावेनाभिमतस्यावयविनोऽनेकत्वात् । परमाणुः स्वभिन्नोपादेयोपादानं न वेत्यवयविनि विप्रतिपत्तिः । रक्तारक्तविरोधादवयवकोटिर्नास्तीति चेन्न रक्तत्वेनाभिमतस्य भागस्य रक्तत्वात् । रक्तप्रत्ययस्तु महारजनाद्यौपाधिकः ।

अस्तु तर्हि चलाचलत्वविरोध इति चेन्न पाण्यव-च्छेदेन यत्र चलत्वमुपलभ्यते तत्र पादावच्छेदेनाचलत्वं तत्रावयविनोऽचलत्वमवयवस्य परं चलत्वमविरोधात् । तर्ह्यवयवावयविनोर्युतसिद्धिः स्यात् वस्त्रोदकवदिति चेत् । चलाचलत्वं चेद् युतसिद्धिः तदेष्टापत्तिः पृथगाश्रयाश्रयित्वं चेत्तदापि तथा अवयविनः स्वावयववृत्तित्वात् तदवयवस्य च स्वावयववृत्तित्वात् । परस्परविभागाहेतु-क्रियावत्त्वं चेत् तत्र समवायाभाववत्त्वस्योपाधित्वात् ।

अस्तु तर्हि कात्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वादवयविभङ्गः तद्यथा अवयवी स्वावयवेषु यदि कार्त्स्न्येन वर्त्तते तदा अवयवान्तरावृत्तित्वान्न व्यासज्यवृत्तिता । अथैकदेशेन वर्तते तदा अवयवातिरिक्तस्यैकदेशस्याभावात् क्व वर्तताम् इति चेन्न अवयवी स्वावयवेषु स्वरूपेण वर्त्तत इत्यभ्युपगमात् ॥

- अथ जलम् । स्नेहसमानाधिकरणस्नेहासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं जलत्वम् । स्नेहस्थाने सांसिद्धिकद्रवत्वप्रक्षेपाद्वा तल्लक्षणम् मधुररसमात्रसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वस्थाने(१) शी-

(१) स्नेहस्थाने—पा० २ पु० ।

तत्स्पर्शप्रक्षेपाद्वा तल्लक्षणम । नित्यरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वं वा । गन्धासमानाधिकरणरससमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा । गन्धासमानाधिकरणगुरुत्वसमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा । गन्धात्यन्ताभवसमानाधिकरणरससमानाधिकरण(द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य)(१)जात्यधिकरणत्वं वा । रसस्थाने गुरुत्वं वा प्रक्षेप्तव्यम् । द्रवत्वाधिकरणत्वे सति नैमितिकद्रवत्वानधिकरणत्वं(२) वा । तच्च जलमितरेभ्यो भिद्यते स्नेहवत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा पृथिवीति पूर्ववदूह्यम् । हिमकरकासारित्समुद्रादिषु जलाकारानुगतप्रत्ययाभावाच्च जलत्वं जातिरति चेन्न अनित्यस्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः । तर्हि परमाणुषु कथं तदिति चेन्न जलारम्भकः परमाणुः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् परमाणुत्वात् पार्थिवपरमाणुवत् इति तत्रापि स्नेहवन्मात्रनिष्ठसंयोगसमवायिकारणतावच्छेदकतया वा परमाणुसाधारण्येन तत्सिद्धिः । संयोगस्थाने विभागद्वित्वद्विपृथक्त्वादिपरत्वापरत्वप्रक्षेपाद्वा तत् साधनीयम् । पृथि-

---

(१) () एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति २ पु० ।

(२) द्रवत्वानधिकरणजातित्व-पा० १ पु० ।

व्यामपि घृतादौ स्नेहोऽतस्तद्धर्मं जललक्षणमनुपपन्नमिति चेत् न तत्र संयुक्तसमवायेन तदुपलम्भात् जलेनापि संग्रहदर्शनात् स्नेहद्रवत्वयोश्च संग्रहकारणत्वात् तत्रावश्यं स्नेहकल्पनात् । शुक्लमेव रूपमपामित्यसिद्धम् कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलम्भादिति चेन्न तत्राश्रयोपाधिकत्वात् तस्य कथमन्यथा वियद्विक्षिप्तानामपां धावल्यमुपलभ्यते ।

ननु मधुर एव रसोऽम्भसीति कथं यतो रसमात्रस्यैवानुपलम्भात् । लवणोदधौ(१) लवणरसोपलम्भात् । करवीरफलादौ तैक्ष्ण्योपलम्भादिति चेन्न हरीतकीभक्षणानन्तरं माधुर्योपलम्भात् । न च हरीतकीमाधुर्यमेव जलेनाभिव्यज्यत इति वाच्यम् तदीयरसान्तराभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । तत्र रसान्तरं नास्त्येवेति चेन्न षड्रसा हरीतकीति व्यवहारोच्छेदापत्तेः(२) । तत्तद्रसकार्यकारितया तथा व्यवहार इति चेन्न षड्रसत्वे बाधकाभावात् । तत्तद्रसोत्पत्तौ गुणविरोध एव बाधकमिति चेत् तर्हि पटादावपि चित्रं रूपं न स्यात् । एवं सति पटस्य नीरूपतया तदनुपलम्भापत्तिरिति चेत् न पटस्य चाक्षुषत्वा(३)-

(१) लवणजलादौ-पा० २ पु० ।
(२) व्यवहारविरोधापत्तेः-पा० २ पु० ।
(३) प्रत्यक्षतया-पा० २ पु० ।

न्यथानुपपत्त्या चित्रं रूपं विजातीयमेव यथा कल्प्यते तथा च विलक्षणरसकल्पने षोढा परिगणनविरोधात् । षण्णामपि रसानां हरीतक्यां वृत्तौ व्याप्यवृत्तिताभङ्गप्रसङ्गात् हरीतक्या नीरसत्वकल्पने बाधकाभावात् । नीरसैव हरीतकी कषायादिरसानां तदवयवगतानामुपलम्भ इति हरीतक्या जलमाधुर्याभिव्यक्तेरेवौचितत्वात् । हरीतक्यां जलसंयोगेन माधुर्यमेवोत्पद्यतामिति चेन्न पृथिवीरसस्याकारणगुणपूर्वकस्याग्निसंयोगमात्रोत्पाद्यत्वात् । कर्कटीभक्षणानन्तरं तैक्त्यमुपलभ्यत इति चेत् न तत्र कर्कटीतैक्त्यस्यैव जलेनाभिव्यक्तेः । विनिगमकं किमत्रेति चेन्न कर्कट्यां जलपानात् पूर्वमपि तैक्त्योपलम्भात् कर्कटीभक्षणेन रसनाग्रवर्तिपित्तक्षोभो वा क्रियते तदीयमेव तैक्त्यमनुभूयत इति वैद्यकप्रसिद्धेः ।

ननु शीत एव स्पर्शो जल इत्यनुपपन्नम् । उष्णोदकादौ औष्ण्यस्याप्युपलम्भादिति चेन्न तत्रातपसंयोगादेरुपाधेः सत्त्वात् । श्रीखण्डेऽपि शैत्यमस्तीति चेन्न तत्र घर्षकजलशैत्यस्योपलम्भादिति । ततोऽप्यधिकं तत्रानुभूयत इति चेन्न श्रीखण्डसंयोगाद्विलक्षणजलशैत्याभिव्यक्तिः श्रीखण्डान्तरवर्तिनो

जलस्य घर्षणात् बहिरानीतस्य वा तच्छैत्यमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । गन्धस्थले स्नेहप्रक्षेपादुक्ता एव चतुर्दशगुणाः । तेषामुत्पादविनाशावपि तद्वदेव रूपादीनामिहापाकजत्वमिति विशेषः ।

कार्यमपामपि शरीरेन्द्रियविषयरूपं त्रिविधमेव(१)। तत्र शरीरमयोनिजमेव वरुणलोके प्रसिद्धम् । पार्थिवभागोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं तु पार्थिवाद्यनुपष्टब्धजलावयवैरारब्धं रसनमाप्यं गन्धादिषु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवदित्याप्यत्वे मानम् । विषयस्तु सरित्समुद्रहिमकरकादिरूपः । करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वाद्घटवदिति चेन्न अनुष्णाशीतस्पर्शस्योपाधित्वात् । साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति चेन्न पक्ष एव साधनाव्यापकत्वात् । पक्षे कठिनसंयोगवत्त्वं नास्ति किन्तु अदृष्टवशात् द्रवत्वं प्रतिरुद्धमित्येव तत काठिन्यबुद्धिरिति चेन्न तदा त्वदुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वादेवानुमानभङ्गात् । उपाधिस्त्वदुक्तस्तावदभग्न इति चेन्न क्वचित् साधनव्यापकस्याप्युपाधित्वोपगमात् । तर्हि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपा-

(१) विषयलक्षणं त्रिविधमेव-पा० २ पु० ।

धिलक्षणमव्यापकं स्यादिति चेत्(१) न यद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धव्यावृत्तिः स उपाधिरित्युपाधिलक्षणात्। व्यावर्तते ह्यनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वव्यावृत्त्या करकातः साध्यसाधनसम्बन्धस्तत्र साध्यसाधनयोरुभयोरपि व्यावृत्त्या सम्बन्धव्यावृत्तिरन्यत्र तु साध्यमात्रव्यावृत्त्येत्यन्यदेतत्। स्वरूपासिद्धौ(२) सत्यां किमुपाधिनेति चेन्न उपाधेः सर्वत्र दूषणान्तरसङ्कीर्णत्वादिति।

अथ तेजः। तत्र रसवद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तेजस्त्वम्। गुरुत्वासमानाधिकरणरूपसमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा। न च धूमेऽतिव्याप्तिः। तत्राप्यलं धूमदशायां गुरुत्वोपलम्भात्। वह्निना नोदनादत्यन्तापकृष्टगुरुत्वस्य धूमस्योर्ध्वगमनाद्वायुनोदनाद्वा धूलीपटलतूलकादिवत्। गुरुत्वाधिकरणानधिकरणरूपानधिकरणानधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा। गुरुत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाप्यजात्यधिकरणानधिकरणरूपसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा। अभास्वररूपाधिकरणानधिकरणरूपसमानाधिकरणजा—

(१) अव्यापकत्वादुभग्नमिति चेत्-पा० २ पु०।
(२) निरुपाधिसिद्धौ-पा० १ पु०।

तिमत्त्वं वा । गुरुत्वासमानाधिकरणद्रवत्वसमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा । उष्णस्पर्शानधिकरणानधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा । चन्द्रचामीकरादावप्यनुद्भूतोष्णस्पर्शवत्त्वात रसवदवृत्तिद्रवत्ववदवृत्तिजातिमत्त्वं वा । साधयिष्यते च तेजसि द्रवत्वम् । भास्वररूपसमानाधिकरणभास्वररूपासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा । औष्ण्यसमानाधिकरणौष्ण्यासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा ।

ननु तादृशी जातिस्तेजस्त्वं वाच्या सा चासिद्धा(१) चन्द्रचामीकरादिसाधारण्येनानुगतप्रतीत्यभावादिति चेन्न उष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽवयविनि तज्जातिसिद्धेः तेजःपरमाणुः स्वोपादेयवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् द्रव्यसमवायिकारणत्वात् द्रव्यासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् अवयवत्वात् स्पर्शवत्त्वे सति अनन्त्यावयवित्वात् स्पर्शासमवायिकारणस्पर्शाधारत्वात् रूपासमवायिकारणरूपाधारत्वात्, द्रव्यारम्भकपरमाणुसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागसमवायिकारणत्वात् तन्तुवत् कपालवत् पार्थिवपरमाणुवदित्याद्यूह्यम् ।

(१) तेजस्त्वं वाच्यं तच्चाप्रसिद्धं–पा० २ पु० ।

ननु वह्नेररुणकपिलादिरूपोपलम्भात् शुक्लमेव रूपं तेजसीत्यसिद्धमिति चेन्न तत्रापि तेजस्त्वेन शुक्लरूपवत्त्वसाधनात् । तर्हि तादृशं रूपमुपलभ्येतेति चेन्न शुक्लत्वजातेस्तत्राभिभूतत्वात् । आरुण्याद्युपलम्भः कथमिति चेन्न दाह्यलक्षणोपाधिसामर्थ्यात् । किमिति कल्पनेयमिति चेन्न भास्वररूपवत्तया उष्णस्पर्शवत्तया च वह्नेस्तेजस्त्वसिद्धौ शुक्लरूपानुमानात् । तत्र रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारा एकादशगुणाः रूपं शुक्लं भास्वरम् भास्वरत्वं च पररूपप्रकाशत्वव्यङ्ग्या रूपगता जातिः प्रभायामपि तेजस्त्वादौष्ण्यमनुमेयम् । कनके शुक्लभास्वरत्वं चाभिभूतं न तु रूपमेव कनकाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । यद्वा रूपमप्यभिभूतं कनकस्य ग्रहणं तु पररूपोपग्रहेण यथा महारजनरक्तस्य पटादेः । अन्धकारे तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणाभावात् कनकरूपानभिभवे ग्रहणप्रसङ्गः न हि तेजोरूपग्रहे ऽपि तेजोन्तरापेक्षेति चेन्न बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रस्यैवाभिभवत्वात् । स च रात्रावपि इति तमसि कनकानुपलम्भ एव । उष्मापि तेजः उष्णस्पर्शवत्त्वात् तर्हि स्पर्शोद्भवे रूपोद्भवोऽपि स्यादिति चेन्न तेजसि तादृशव्याप्तेरभावा-

त् प्रभायां रूपोद्भवेऽपि स्पर्शानुद्भवस्य च स्पर्शोद्भवेऽपि रूपानुद्भवसम्भवात् ।

अत एव तेजश्चातुर्विध्याभ्युपगमः । किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरम् । किञ्चिदनुद्भूतोभयं यथा चक्षुः । किञ्चिदनुद्भूतरूपमात्रं यथोष्मा तैलादिगतं च तेजः । किञ्चिदनुद्भूतस्पर्शमात्रं यथा चन्द्रचामीकरादि ।

ननु चामीकरादेस्तेजोन्तरवैधर्म्यात्तेज एव न भवतीति चेन्न सुवर्णं तैजसमत्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानानित्यद्रवत्वाधिकरणत्वात् । यन्न तैजसं तन्नात्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमानानित्यद्रवत्वाधिकरणं यथा घटः । अतैजसत्वव्याप्यात्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमानानित्यद्रवत्वाभावाभाववच्चैतत् तस्मात्तैजसमिति तत्सिद्धेः । सुवर्णं पार्थिवं गुरुत्वाधिकरणत्वात् पीतिमाधिकरणत्वात् नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वात् । यद्वा सुवर्णं न तैजसमौष्ण्यानधिकरणत्वात् पीतत्वात् अभास्वररूपवत्त्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेन्न एतेषां हेतूनां स्वरूपासिद्धत्वेन हीनबलत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्वस्य चा न सिद्धेरिति चेन्न पृथिवीवृत्तिद्रवत्वविलक्षणद्रवत्ववत्त्वेन तैजसत्वस्यैव सिद्धेः । अन्यथा जलं पृथिवी रूपवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वादित्याद्यपि स्यात् ।

अथ वायुः। समवेतद्रव्यसमवेतत्वे सति रूपवदसमवेतजातिमत्त्वं वायुत्वम्। रूपासमानाधिकरणस्पर्शसमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा स्पर्शसमानाधिकरणातीन्द्रियद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् अवयविवृत्तिरूपवदवृत्तिजातिमत्त्वं वा रूपासमानाधिकरणज्ञानासमानाधिकरणविशेषगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा रूपाधिकरणानधिकरणस्पर्शानधिकरणानधिकरणजात्यधिकरणत्वं द्रवत्वासमानाधिकरणस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा(१) अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणापाकजानुष्णाशीतस्पर्शसमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणत्वं वा रूपात्यन्ताभावसमानाधिकरणविशेषगुणवन्मूर्त्तमात्रवृत्तिजात्यधिकरणत्वं वा रूपवदवृत्तिद्रव्यारम्भकसंयोगसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वेत्याद्यूह्यम्। स्पर्शवन्नीरूपं द्रव्यमेव नास्ति प्रमाणाभावादिति चेन्न स्पर्शेन तदनुमानात्। स्पर्शः पार्थिव एवायं किन्न स्यान्न स्यात् रूपासहचरत्वात्। अनुद्भूतं तत्र रूपं स्यादिति चेन्न उद्भूतस्पर्शवत्पृथिव्या उद्भूतरूपवत्त्वनियमात्। नियम एवायं नेष्यत इति चेन्न निरुपाधिसहचारेण तत्सिद्धेः। उद्भूतरूपा धूमादिलक्षणा पृथि-

(१) जात्यधिकरणत्व वा—पा० २ पु०।

वी यथा स्पर्शोद्भवं व्यभिचरत्येवमुद्भूतस्पर्शो रूपोद्भवं व्यभिचरेदिति चेन्न धूमेऽपि चक्षुर्गोलकावच्छेदेन स्पर्शग्रहात्। तर्हि विततचम्पकादिभागे गन्धोद्भवोऽपि रूपोद्भवं न व्यभिचरेत् विततावयवजलशैत्योद्भवोऽपि रूपोद्भवं न व्यभिचरेदिति चेन्न गन्धशैत्ययोः पार्थिवाप्यत्वनिश्चयात् तत्र रूपानुद्भवकल्पनौचित्यात्। एवं मेघादिसंयोगादाकाशे उत्पद्यमानः शब्दः स्पर्शवता द्रव्यान्तरेण मेघादिसंयोगान्निमित्तकारणाद्भेरीदण्डसंयोगादिवोत्पद्यते तत्र स्पर्शवतोऽन्यस्य द्रव्यस्याभावाद्वायुरेव कल्पनीयः। एवं मेघादिधृतिरपि आकाशे स्पर्शवत्संयोगं विनानुपपद्यमाना स्पर्शवतोर्वायोः संयोगं कल्पयति अन्यस्याभावात् नौकाधृतिरिव जलसंयोगम्। एवं तृणादौ कम्पः स्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्य इति ततोऽपि वायुसिद्धिः। तदुक्तं वायुः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्ग इति।

कार्यं चास्य चतुर्विधम्। शरीरेन्द्रियविषयप्राणलक्षणम्। शरीरं वायुलोके प्रसिद्धम्। पार्थिवभागोपष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम्। इन्द्रियं त्वगधिष्ठानं शरीरस्य सहजावरणं त्वक् वायूपादानमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं त्वगधिष्ठानमिन्द्रियं शरीरस्य सहजावरणमित्यर्थः। तच स्पर्शग्राहकं तदुपष्टम्भेन द्रव्यादेर्ग्राहकम्। वायवीयत्वे तस्य किं प्रमा-

(१) त्वगिन्द्रियं वायवीयं गन्धादिषु मध्ये स्पर्शमात्रग्राहकत्वात् । अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयस्तूपलभ्यमानस्पर्शाश्रयो वायुः । तस्य चानेकत्वं प्रतिघात्याद्वायोः प्रतिघातकस्यान्यत्वात् । प्रतिघातश्च तृणादेरूर्ध्वगमनानुमेयः तिर्यग्गतिशीलादूर्ध्वगतिशीलं द्रव्यान्तरमेव किं न स्यादिति चेत् न तिर्यग्गतिशीलस्यापि जलस्य प्रतिघातादूर्ध्वगतिदर्शनात् । प्राणश्च शरीरान्तश्चारी वायुः । स एक एव तत्तत्क्रियाकारित्वात् पञ्चसंज्ञां लभते । शारीराः पञ्चवायव इत्यपि क्रियापञ्चकनिबन्धन एव प्रवादः ।

ननु वायुः प्रत्यक्ष एव किन्न स्यात् । त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरं वायुर्वातीति प्रतीतेः । तथा च प्रयोगः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् यदेवं तदेवं यथा घट इति चेत् न उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात । आत्मनि साध्याव्यापकमिदमिति चेन्न साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । तदुक्तम् ।

वाय्युक्तनियमच्युतोपि कथकैरुपाधिरुद्घाव्यः ।
पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यात् ॥

चाक्षुषप्रत्यक्षतायामेव तत्तन्त्रं न तु स्पार्शन-

(१) किं मानं—पा० २ पु० ।

प्रत्यक्षतायामपीति चेन्न सामान्ये बाधकाभावात्। किञ्च वायोः प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यापरिमाणादिग्रहण-प्रसङ्गः। ननु यज्जातीयं प्रत्यक्षं तज्जातीयस्य संख्यादिकं प्रत्यक्षमिति व्याप्तिश्चेदभिमता तदा फूत्कारे संख्यादि-ग्रहोऽस्त्येव। अथ या व्यक्तिः प्रत्यक्षा तदीयं संख्यादिकं गृह्यत एवेति नियमस्तदा पृष्ठलग्नवस्त्रादौ व्यभिचार इति चेन्न फूत्कारादावपि संख्याप्रतीतेरानुमानिकत्वात् पृष्ठलग्नवस्त्रादेरपि करपरामर्शेण संख्यापरिमाणादेर्ग्रहणात्। द्वितीयनियमे ऽपि न व्यभिचारः चक्षुषा वस्त्रसंख्यादिग्रहणात्। न ह्येतादृशो नियमो यत् प्रत्यक्षं तत्संख्यादिविषयकमेव किं तर्हि या व्यक्तिः प्रत्यक्षा तदीयसंख्यादिकं गृह्यत एवेति। वायौ च तथा नास्तीति वायुरप्रत्यक्ष एवेति। उद्भूतरूपवत्त्वं उद्भूतस्पर्शवत्त्वं च मिलितं तन्त्रमिति तात्पर्याचार्याः। तन्मते चान्द्रं तेजो नयनगतविचद्रव्यं पद्मरागादिप्रभादिकं च किमपि न प्रत्यक्षम्। तथा चोद्भूतरूपवत्त्वस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वसहकृतस्य वा तस्य प्रयोजकत्वे वायुरप्रत्यक्ष एवेति। वायुत्वजातिरनित्यापाकजानुष्णाशीतस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया साध्या परमाणौ तु पूर्ववत् साधनीयेति दिक्। अत्र च स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-

संयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा नवगुणाः । द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानामिहानुमानिक्यपेक्षाबुद्ध्योत्पत्तिः ॥

अथाकाशम् । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादिति सामान्यतो दृष्टेन पृथिव्याद्याश्रितत्वबाधसहकारिणाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वपर्यवसायिना सिद्धस्य नवमद्रव्यस्याकाशमिति संज्ञा । सामान्यतो दृष्टावतारानन्तरं बाधावतारदशायां तु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् यदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितं न भवति तदष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितं न भवति यथा रूपमिति व्यतिरेकिणा वा तत्सिद्धिः । लक्षणं तु शब्दसमवायित्वं ज्ञानानधिकरणविशेषगुणाधिकरणविभुत्वं वा एवमिच्छायत्नयोरपि पूरणादूह्यम् सुखादिपूरणे त्वीश्वरात्मन्यतिव्याप्तिः । नित्यविशेषगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं वा निःस्पर्शभूतत्वं वा । तच्चातीन्द्रियं नीरूपं बाह्यद्रव्यत्वात् सकलमूर्त्तसंयोगिपरममहत्त्वाश्रयत्वात् । न चापरिमितमेवाकाशम् द्रव्यत्वव्याकोपात् द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यं चैकत्वात् । तदुक्तम् ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ इति ।
तर्हि किमाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तं न किञ्चित् किं तु शब्दाश्रयत्वं तटस्थलक्षणम् एवं सत्याकाशपदान्निर्विकल्पकमेव स्यादिति चेत् न इष्टापत्तेरिति केचित् । स्मृत्युपनीतस्यापि शक्तिग्रहप्रकारत्वादशक्यमपि तत्र शब्दाश्रयत्वमेव नियमतो भासत इति केचित् । शब्दाश्रयत्वमपि शक्यमेवेत्यपरे । अत एवाकाशं कालो दिगिति पारिभाषिक्यः तिस्रः संज्ञा इति भाष्यम् । संज्ञा हि पञ्चविधा भवति शृङ्गग्राहिकया यथासौ देवदत्त इति । पारिभाषिकी यथाकाशमिति इयमेव तटस्थलक्षणेत्युच्यते शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणस्य तटस्थत्वात् । काचिदन्तर्भूतोपलक्षणा यथा पाचक इत्यादि । अत्र ह्युपलक्षणं पाकक्रिया सापि पाचकपदजन्यबुद्धावन्तर्भवति। काचित् सनिमित्ता या गवादिसंज्ञा अत्र हि गोत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तम् । काचित्तु निमित्तसङ्कोचनियमेन(१) यथा स्वर्गादिसंज्ञा अत्र हि सुखत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च दुःखासम्भिन्नत्वादिना निमित्तेन सङ्कोच्यते । ननु देवदत्तादिसंज्ञा कथं शृङ्गग्राहिकया यावता देवदत्तत्वादिजातेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वादिति चेत् सत्यम्

(१) सङ्कोचनिकया—पा० २ पु० ।

अचेतने स्तम्भकुम्भादौ देवदत्तसंज्ञायास्तद्रूप्येणाभिमत-त्वात् । यद्वा समानकालीनानेकावृत्तिः शरीरवृत्तिजातिर्देवदत्तत्वं तया बहूनामवच्छेदमजानानं प्रति देवदत्तोयमिति संज्ञा शृङ्गग्राहिकेव तावत् तदेवाकाशं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रम् । ननु वीणावेणुमृदङ्गानामेव श्रोत्रत्वं तावता वीणायां शब्दो वेणौ शब्द इति प्रतिपत्तिः । ननु वीणायामुत्पन्नेन शब्देन भवदभिमतस्य श्रोत्रस्य सम्बन्धोऽस्तीति चेत् न वीणादीनां प्रत्येकमेकैकस्य पुरुषस्य श्रोत्रत्वकल्पनायां कल्पनागौरवात् शब्देन कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नेन नभसा समवाय एव सम्बन्धः । तर्हि दवीयानपि शब्द उपलभ्येतेति चेन्न कर्णशष्कुल्यवच्छेदेन तत्समवायस्य विवक्षितत्वात् । तर्हि वीणावच्छिन्ने नभसि समुत्पन्नेन शब्देन तदवच्छेदेन कथं समवाय इति चेत् न वीणादिदण्डसंयोगनिमित्तकेन भेर्याकाशसंयोगासमवायिकारणकेनाद्येन शब्देन दशसु दिक्षु दश शब्दा आरभ्यन्ते तैरपि प्रत्येकं तावन्त एव तावद्यावच्छ्रोत्रप्रतीतिरिति । अत एव चतुर्दिक्षु सर्वेषां शब्दोपलब्धिः(१) अथ कुड्यादिदेशेन निमित्तवायोः प्रतिघातादग्रे वायोः संसरणाभावादन्त्यः शब्दः शब्दा-

(१) शब्दोपलम्भः-पा० २ पु० ।

न्तरं नारभते अतो महति दूरे नोपलम्भः ।

नन्वेकः शब्दो बहुभिश्चेन्न श्रूयते तदा य एव वीणाशब्दः त्वया श्रुतः स एव मयापीति कथं प्रत्यभिज्ञेति चेत् न तज्जातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः । य एव शालिस्त्वया भुक्तः स एव मयापीतिवत् । यद्वा वीचीतरङ्गन्यायेनैकैकेन शब्देन एक एव हि शब्दो जन्यते तथा च व्यक्त्यभेदकृतैव प्रत्यभिज्ञा ।

नन्वाकाशस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्च व्यतिरेकाभावात् सकलकार्यपूर्ववर्त्तितया सर्वं प्रति कारणता स्यात् न स्यात् अन्यथासिद्धत्वात् शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव कार्यान्तरं प्रति पूर्ववर्तित्वग्रहात् । तर्हि स्वनिष्ठसंयोगादिकं प्रत्यपि न कारणता अन्यथासिद्धत्वादिति चेत् नैवं स्वनिष्ठसंयोगादिकं प्रति नाकाशत्वेनास्य कारणता किन्तु द्रव्यत्वेनेति गृहाण । ननु शब्दं प्रत्यपि कथमस्य कारणता स्यात् व्यतिरेकासम्भवादिति चेत् न शब्दं प्रति तत्कारणताया धर्मिग्राहकमान(१)सिद्धत्वात् । तदुक्तम् । व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा नहीति । यद्वा आकाशे शब्दः आकाशादन्यत्र न शब्द इत्यन्योन्याभावरूप(२)व्यति-

(१) प्रमाण-पा० २ पु० । (२) अन्योन्याभावमेव-पा० २ पु० ।

रेकमादाय कारणताग्रहात् । शब्दस्य नित्यत्वात् तं प्रति कथमाकाशं कारणमिति चेत् न एतस्य तत्राभिमानस्याग्रे निरस्तत्वादिति(१) ॥

अथ कालः । स च परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः संयोगविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणविभुत्वं कालत्वम्। संयोगविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति परममहत्त्वाश्रयत्वं वा । संयोगविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति विशेषगुणासमानाधिकरणमहत्त्वाधिकरणत्वं वा संयोगानुपनायकत्वे सति विशेषगुणासमानाधिकरणमहत्त्वाश्रयत्वं वा संयोगविषयापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमानाधिकरणसंयोगानाश्रयत्वे सति विशेषगुणासमानाधिकरणमहत्त्वाधिकरणत्वं वा एवमपरत्वंप्रक्षेपादिदमेव लक्षणम्। दिगन्यत्वे सति विशेषगुणानाधिकरणविभुत्वं वा कालत्वं यौगपद्यप्रत्ययासाधारणनिमित्तत्वमयौगपद्यप्रत्ययासाधारणनिमित्तत्वं क्षिप्रप्रत्ययासाधारणनिमित्तत्वं वेत्याद्यूह्यम्।

ननु कालासिद्धौ आश्रयासिद्धानि लक्षणानीति चेत् न परत्वापरत्वविशेषगुणादेव तत्सिद्धेः । भवति हि

(१) निरसनीयत्वात्-पा० १ पु०।

युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे परप्रत्ययः । स्थविरं चावधिं कृत्वा यून्यपरप्रत्ययः । स च परत्वापरत्वलक्षणगुणविशेषाधानः परत्वापरत्वे च जन्यत्वे(१) सति कादाचित्कत्वात् अत एवासमवायिकारणसापेक्षे तदसमवायिकारणं च न रूपरसगन्धस्पर्शानामन्यतमत् पृथिव्यप्तेजोवायुमनस्सुप्रत्येकं व्यभिचारात् । न च मनसि परत्वोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वात् तस्य स्पर्श एवासमवायिकारणं स्यादिति वाच्यम् स्पर्शोत्कर्षाद्यननुविधानात् स्पर्शस्य विजातीयगुणासमवायिकारणत्वानभ्युपगमाच्च । शब्दबुद्ध्यादीनां च प्रसङ्गबाधितत्वात् गुरुत्वद्रवत्वस्नेहादीनां च वायुवृत्तिपरत्वापरत्वे व्यभिचारात् संयोगोऽसमवायिकारणं बोध्यव्यः(२) ।

ननु संख्यादीनामप्यसमवायिकारणत्वसंभवात् कथमयं परिशेष इति चेत् न विभुवृत्तिषु गुणेषु संयोगस्यैव स्वविजातीयसामान्यगुणासमवायिकारणत्वस्वीकारात् । विभुसंयोगोऽसमवायिकारणं परत्वापरत्वयोरस्तु किं नियामकमिति चेत् सत्यं बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्यत्वबुद्ध्यल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्यत्वबुद्धि-

(१) चानित्यत्वे-पा० २ पु० ।
(२) वाच्यम्-पा० २ पु० ।

त्वपेक्ष्य परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्वाच्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैवावधारणात् सा च सन्निकृष्टबुद्धिर्विप्रकृष्टबुद्धिः सूर्यक्रियोपनयनद्वारा स्यात्। तथा च युवपिण्डस्थविरपिण्डयोर्मार्तण्डक्रिया मार्तण्डसंयोगिना द्रव्येण केनोपनेयात् तदुपनये प्रत्यासत्त्यपेक्षणात् तादृशं च द्रव्यं विभु पर्यवस्यति । न चाकाशमात्मा वा तथा स्यात् किं कालकल्पनयेति वाच्यम् आकाशस्य आत्मनो वा परधर्मोपनायकत्वे सर्वधर्माणां सर्वत्रोपनयप्रसङ्गः । न च कालेऽप्येवं तस्य नियतपरधर्मोपनायकतयैव कल्पनात् । वस्तुतो नाकाशात्मानौ सूर्यक्रियोपनायकौ विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवत् । न च तत्राव्यापकत्वमुपाधिः दिशि साध्याव्यापकत्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकता अतिप्रसञ्जकतया सूर्यगत्युपनायकत्वसिद्धौ पक्ष एव साध्याव्यापकत्वात् । एवं च कार्यकार्थसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या युवपिण्डकालसंयोगोऽसमवायिकारणमपरत्वोत्पत्तौ स्थविरपिण्डकालसंयोगश्च परत्वोत्पत्तावपीति सिद्धम् । एवं यौगपद्यादिप्रत्ययोऽपि काललिङ्गं भवति हि युगपज्जातोऽयुगपज्जातश्चेत्यादि तत्र युगपदित्येकस्मिन् काल इति एकसूर्यगत्यवच्छिन्ने काल इति या-

वत् सा तु सूर्यगतिर्घटादौ विशेषणत्वेन सम्बन्धमन्तरेण न भासते इति तत्र संयुक्तसंयुक्तसमवायः सम्बन्धो वाच्यः पिण्डसंयुक्तः कालस्तत्र संयुक्तः सूर्यस्तत्समवेतक्रियोपनायकत्वेनापि(१) कालसिद्धिः। न च क्रियया समं विशेषणतासम्बन्ध एवास्तामिति वाच्यम् विशेषणतासम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरगर्भत्वनियमात्। अभावभूतलयोर्न तथेति चेत् न भावगर्भत्वाद्याप्तेः। ज्ञानेन तथेति चेत् न तदन्यत्वेन विशेषणात्। क्रियया समं साक्षात्सम्बन्ध एव घटादावस्तीति चेत् न तथा सति घटादौ चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्। तेन काल एव सम्बन्धघटकः सम्बन्धो वा मार्तण्डक्रियया घटादौ वाच्यः। ननु प्रतीतः कालो विशिष्टप्रत्ययं जनयेत् विशिष्टप्रत्ययेन च कालज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् न स्वरूपसतैव कालेन सम्बन्धेन विशिष्टप्रत्ययजननात्। वैशिषिकमते समवायस्यातीन्द्रियत्वात् नैयायिकानामपि मम शरीरमित्यत्रादृष्टस्याज्ञायमानस्यैव सम्बन्धत्वाभ्युपगमात्। क्षणादयश्च कालोपाधयो न तु तदनुरोधात् कालनानात्वं तत्र कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः क्षणः। स्वाधेयकादाचित्काभावप्रतियोग्यनाधा-

(१) तत्समवेता क्रिया तेन क्रियोपनायकत्वेनापि–पा० २ पु०।

रः कालोपाधिर्वा उपाधिश्च गुणप्रागभावावच्छिन्नं द्रव्यम् द्रव्यगुणप्रागभावयोरनेककालवृत्तित्वे ऽपि तदुभयवैशिष्ट्यं क्षणव्यवहारहेतुः कार्यप्रागभावोपहिता सामग्री वा क्षणव्यवहारहेतुः(१) उपाधीनामननुगमे ऽपि कालोपाध्यव्यापककालोपाधित्वेनानुगमात् । एवं वर्तमानत्वादयोऽपि कालोपाधय एव । घटस्य हि स्वप्रागभावकालावच्छिन्नः कालो भविष्यत्कालः स्वध्वंसावच्छिन्नस्तु भूतकालः स्वध्वंसप्रागभावावच्छिन्नो वर्तमानकालः स्वावच्छिन्न इति यावत् । तेन वर्तते व्योमेत्यादि समाहितं भवतीति दिक् ॥

अथ दिक् । स्पन्दविषयकापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगानाश्रयत्वे सति विशेषगुणासमानाधिकरणमहत्त्वाश्रयत्वं(२) दिक्त्वम् । संयोगविषयकापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमवायिकारणसंयोगाधिकरणत्वे सति मूर्त्यनधिकरणत्वम । एवमपरत्वप्रक्षेपादूह्यम । कालान्यत्वे सति विशेषगुणासमानाधिकरणसंयोगाधिकरणामूर्तत्वं महत्त्वाश्रयत्वे सति विशेषगुणासमानाधिकरणसंयोगाधिकरणत्वे सति स्पन्दगोचरापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमवायिकारणसंयोगानधिकरणत्वम् । वि-

(१) क्षणोपाधिः–पा० २ पु० । (२) महत्त्वप्रत्ययत्वं–पा० २ पु० ।

शेषगुणाधिकरणानधिकरणमहत्त्वाधिकरणत्वे सति कालप्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणत्वं विशेषगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणकालप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणमहत्त्वाधिकरणत्वं वा महत्त्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावाधिकरणत्वे सति स्पन्दगोचरापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वासमवायिकारणसंयोगानधिकरणत्वं विशेषगुणासमानाधिकरणैकत्वाश्रयत्वे(१) सति क्रियानुपनायकं निष्क्रियद्रव्यत्वं वा(२) विशेषगुणवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वे सति कालमनःसंयोगानधिकरणद्रव्यत्वं वा प्राचीव्यवहारासाधारणकारणत्वे सति साधारणकारणत्वं वा एवं दिगन्तरप्रक्षेपादूह्यम् ।

. दिगसिद्धावाश्रयासिद्धान्येतानि लक्षणानीति चेत् न प्राच्यादिव्यवहारान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धेः तथाहि यदपेक्षया या सूर्योदयसन्निहिता(३) दिक् सा तदपेक्षया प्राची या यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता सा तदपेक्षया प्रतीची सन्निधानं च संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं संयुक्तसंयोगाश्चाङ्गुल्यादिप्राचीति व्य-

(१) विशेषगुणसमानाधिकरणत्वानाश्रयत्वे-पा० १ पु० ।
(२) क्रियानुपनायकं निष्क्रिय्य द्रव्यत्वं वा-पा० २ पु० ।
(३) सूर्योदयाचलसन्निहिता-पा० २ पु० ।

पादिश्यमाने वृक्षादौ विशेषणतया भासमानाः केन- चिद्विभुना द्रव्येणोपनेयाः अविभुद्रव्याणां तदुपनयता- सामर्थ्यात्। आकाशात्मानौ च न तथा अतिप्रसञ्जकत्वा- दित्युक्तम् । कालस्तु नियमेन क्रियोपनायक(१)त्वेनैव धर्मिग्राहकमानासिद्धस्तस्य च स्वभावान्तरकल्पने पुनरति- प्रसङ्ग एवेति संयुक्तसंयोगोपनायकं यद् द्रव्यं सैव दिक् ॥

परत्वापरत्वे यथा दिशो लिङ्गे तथा वक्ष्येते । किं च कालस्य सकलप्रमातृसाधारणव्यवहारविषयविशे- षणोपनायकत्वमपि दिग्वैधर्म्यम् । वर्त्तमानादिर्हि कालः सर्वेषां वर्त्तमानादिरेव । प्राचीति प्रतिनियतेनैव पुरुषे- ण व्यवहियत इति भवति तद्वैधर्म्यम् । प्राचीप्रतीच्यौ निरुक्ते एव। प्राच्यभिमुखस्य पुरुषस्य वामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची तादृशपुरुषदक्षिणप्रदेशावच्छिन्ना दिग् दक्षिणा। वामत्वदक्षिणत्वे च शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ प्रत्य- क्षसिद्धौ । गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियाशून्यत्वे सति तज्जन्यसंयोगाश्रया दिगधः अदृष्टवदात्मसंयोगजन्या- ग्निक्रियाशून्यतज्जन्यसंयोगाश्रया दिगूर्ध्वा । अन्तराले च दिशान्ते ते दिशावेव व्यपदेशिके यथा पूर्वदक्षिणा द- क्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेति विनिमयेनाप्येत-

(१) नियतक्रियोपनायक—पा० २ पु०।

न्नाम लाप्यं(१) तदेतौ दिक्कालौ सपूर्वोत्पत्तिमन्निमित्त-कारणे इहेदानीं जात इति प्रतीतिबलादधिकरणस्य कारणत्वात्। गेहे जातो गोष्ठे जात इति प्रतीतिबला-द्गेहगोष्ठयोरपि(२) कारणत्वं स्यादिति चेत् किं न स्यात् परं त्वनुगतरूपाभावान्न तथेति ब्रूमः। संख्यापरिमाण-पृथक्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणा एतयोरिति दिक्॥

अथात्मा। तत्र ज्ञानानधिकरणानधिकरणजाति-मत्त्वमात्मत्वम्। एवं यत्नानधिकरणानधिकरणजाति-मत्त्वम् इच्छानधिकरणानधिकरणजातिमत्त्वं शब्दस्प-र्शाधिकरणानधिकरणविशेषगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं मूर्तिव्यधिकरणगुणाधिकरणानधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजा-तिमत्त्वं वा प्रत्यक्षपरममहत्त्वाश्रयत्वं वा मानसैकत्वा-श्रयत्वं वा मनोमात्रग्राह्यगुणवत्त्वं वा बहिरिन्द्रियाप्र-त्यक्षप्रत्यक्षविशेषगुणवत्त्वं वा सुखसमानाधिकरणद्रव्यत्व-साक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा एवं दुःखादिप्रक्षेपादूह्यम्।

अस्य गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबु-द्धिसुख(३)दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्दशसं-

---

(१) नियमेनाप्येतन्नाम बोध्यम्—पा० २ पु०।

(२) गेहगोष्ठादीनामपि—पा० २ पु०।

(३) ज्ञानसुख—पा० २ पु०।

ख्याका संस्कारश्च भावनाख्यः । तत्र ज्ञानसुख-दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रत्यक्षसिद्धाः धर्माधर्मभावनास्त्वतीन्द्रियाः संख्यापरिमाणे अपि प्रत्यक्षे इत्यके । अस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च कर्तृत्वं कृतिमद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् वा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां यौगपद्याभावे ऽपि ज्ञानजन्येच्छाजन्यकृतिमत्त्वमित्यर्थः । कृतिमात्रसमवायित्वे ऽन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचमृतगवादिवधकर्तृत्वापत्तिः । न चैवमेवमेवास्त्विति वाच्यं प्रायश्चित्तवैयम्योपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । भोक्तृत्वं च भोगसमवायः भोगश्च समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्साक्षात्कारः । सुखत्वदुःखत्वे हि समानकलीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्ये न हि सम्भवति सुखं दुःख वा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनसाक्षात्काराविषयः तयोरुत्पन्नमात्रवेद्यत्वाभ्युपगमात् ।

सुखवत्त्वमस्यासिद्धं सुखस्वरूपत्वादिति चेत् न अहं सुखीत्यनुभवात् अन्यथाऽहं सुखमिति स्यात् । एवं तर्हि नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिविरोध इति चेत् न श्रुतेरानन्दवत्त्वाधिगतेः

मत्त्वर्थीयाच्च प्रत्ययादानन्दशब्दात्तथैव प्रतीतेः । अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः । छान्दसत्वादयमदोष इति चेत् न उक्तेनैवोपपत्तेः अहं सुखीत्यादिप्रत्ययोपलम्भाच्च । विज्ञानमिति सामानाधिकरण्यश्रुतेर्ज्ञानत्वस्वमनुपपन्नमिति चेत् न अहमज्ञासिषमहं जानाम्यहं ज्ञास्यामीति ज्ञानक्रियाया भेदेनैवोपलम्भात् । अहं च्छिनद्मीतिवत् विज्ञानशब्दस्य विजानातीति कर्तृव्युत्पत्तेः । कथमसौ नित्य इति चेत् न योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति योऽहमस्प्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानबलात् । लूनपुनर्जातकदलीकाण्डादिप्रत्यभिज्ञानवद् भ्रान्तमिदमिति चेत् न तत्र विरुद्धधर्माध्यासेन भेदासिद्धौ भ्रान्तत्वकल्पनात् इह तु तथानवसायात् । प्रत्यभिज्ञानात् स्थैर्यमात्रं न तु नित्यत्वमपि सिध्यतीति चेत् सत्यम् जातमात्रस्य बालकस्य स्मितकम्परुदितैरनुमितानां हर्षभयशोकानां पूर्वजन्मानुभूतनिमित्तस्मृतिमन्तरेणानुपपत्तेः एतत्पूर्वं तत्पूर्वमित्यनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य चानन्तत्वात् । तथा च पारमर्षं सूत्रं "पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्ते"रिति कश्चिद्विद्वान् कश्चिन्मूर्खः कश्चिदुच्चाभिजनः कश्चिन्नीचाभिजन इत्यादिप्रतिनियता-

दृष्टाधीनव्यवस्थादर्शनाच्च नानात्मानः एकत्वे व्यवस्थानुपपत्तेः । औपाधिकीयं व्यवस्थेति चेत् न अदृष्टादन्यस्योपाधेरदर्शनात् अदृष्टस्य च प्रत्यात्मनियतभोगसाधनत्वेन प्रत्यात्मनियतत्वात् ।

सोऽयं द्विविधः क्षेत्रज्ञः सर्वज्ञश्चेति । द्वितीयं न मृष्यामहे इति चेत् न क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् यद् यत् कार्यं तत् तत् सकर्तृकं यथा घटः सकर्तृकत्वव्याप्यकार्यत्ववती चेयं तस्मात् सकर्तृका इत्यस्मदादिविलक्षणकर्तृसिद्धेः । अङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकमिदमिति चेत् न तत्राप्यनेनैव हेतुना गृहीतव्याप्तिकेन साध्यसिद्धेः(१) । तत्र क्षिताविव सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमिति चेत् न तत्रापि विशिष्टहेतुमत्तया साध्यसिद्धेः । एवं सत्यन्योन्याश्रय इति चेत् न क्षित्यङ्कुरावादाय समूहालम्बनानुमितिसम्भवात् । प्रतिज्ञायामविषयीभूतमङ्कुरमादाय कथं साध्यसिद्धिरिति चेत् न सन्दिग्धसाध्यवत्त्वस्यैव तन्त्रत्वे प्रतिज्ञाविषयत्वस्यातन्त्रत्वात् । तथा चोक्तं नहि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचार इति । अस्मदादिना सिद्धसाधनमत्रेति चेत् न अस्मदादेः क्षितिं प्रत्यकर्तृकत्वात्(२) । उपादानगोचरापरो-

(१) तत्सिद्धेः-पा० २ पु० । (२) प्रति कर्तृत्वाभावात्-पा० २ पु० ।

क्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं हि तत् । अदृष्टद्वारा तथा स्यादिति चेत् न क्षितिद्व्यणुकस्य परमाणुरुपादानं तद्गोचरेण साक्षात्कारेणादृष्टद्वारापि क्षितिजनकत्वसम्भवात् । कर्तृमात्रसिद्धावपि कथं नित्यसर्वज्ञसिद्धिरिति चेत् न पक्षधर्मताबलेन तत्सिद्धेः द्व्यणुकमारभ्य भूगोलपर्यन्तं क्षित्युपादानाभिज्ञः सर्वज्ञ एव स्यात् । तथा च तं प्रकारमादाय कथं प्रतीतिः पर्यवस्येत् व्याप्तिरमुं विशेषं न सहत इति विशेषविरोध इति चेत् न पक्षधर्मताबललभ्यं विशेषमादाय विशेषविरोधश्चेत् तदा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेर्नित्यं ज्ञानं न सहत इति चेत् न व्याप्तेरस्मदादिज्ञानविषयत्वात् । नित्यज्ञानस्योपस्थित्यनुपस्थितिद्वयविरोधात्(१) । ज्ञानत्वमनित्यवृत्तिरिति व्याप्तिरिति चेत् न उक्तानुमानबलेन नित्यज्ञानसिद्धावेव व्याप्तिभङ्गात् । उक्तव्याप्तिबलात् तदेव न सिध्यतीति चेत् न उक्तव्याप्तेः प्रकृतानुमाने दोषत्वानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि त्वदुक्तानुमाने बाध इति चेत् न परमात्मनोऽयोग्यत्वेन प्रत्यक्षबाधानुपपत्तेः । व्यापकानुपलब्धिबाधस्तु शङ्कापथमवतरेदपि यदि शरीरित्वं कर्तृत्वव्या-

(१) अनुपस्थितिदशयोरविरोधात्—पा० २ पु०।

पकं स्यात् न त्वेवं । यः कर्ता स शरीर्येवेति व्याप्ति-रस्तीति चेत् न शरीरनिष्पाद्यकार्ये कर्तृत्वोपाधिवि-श्रान्तत्वाद्व्याप्तेः । एवं सति शशे शृङ्गं सेत्स्यतीति चेत् किन्न सिद्ध्येद् यदि योग्यस्थानाभिव्यङ्ग्यत्वनियमः शृङ्गे न स्यात् । अयोग्यमेव हि तत्र तत् स्यादिति चेत् न कर्तृत्वे कार्यत्ववच्छशशृङ्गसाधकस्य हेतोरनुप-लम्भात् । पशुत्वादिकमेवास्तीति चेत् न स्वशिरःशृ-ङ्गसिद्धिसाधारणस्य हेतोर्जिज्ञासितत्वात् तत्र चोक्त-हेतोरभावात् । तत्र प्राणित्वादिकमेव हेतुरिति चेत् तर्हि बाधकमपश्यतस्तत्र किं न स्यादिति । अस्तु तर्हि व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् न सहचारदर्शनव्यभिचारा-दर्शनाभ्यां घटादावेव व्याप्तिसिद्धेः । तत्र शरीरजन्य-त्वमुपाधिरिति चेत् न साधनसाध्यनिर्विशेषितत्वादुपा-धेः(१) आकाशादौ जन्यत्वमात्रव्यावृत्त्यैव कर्तृत्वव्या-वृत्तेर्दृष्टत्वात् शरीरविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । अत एव क्षित्यादिकं न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिप-क्षोऽपि निरस्तः । अन्यथा नीलधूमवत्त्वादीनामपि हेतुत्वं स्यात् । तत्र को दोष इति चेत् व्याप्यत्वासिद्धि-रिति गृहाण । अथ विशिष्टे ऽपि व्यभिचाराभावा-

(१) साधनविशेषितत्वादुपाधेः-पा० १ पु० ।

द्व्याप्तिरेवेति चेत् न व्याप्तिसत्त्वेऽपि विशिष्टधूमत्वस्य गौरवेण व्याप्यतानवच्छेदकत्वात्(१)। अजन्यत्वमात्रं यद्युपादीयेत तदा स्वरूपासिद्धिरिति। विशिष्टमुपादीयत इति चेत्(२) न व्यभिचारवारणार्थमेव विशेषणोपादानौचित्यात्॥

अथ मनः। स्पर्शात्यन्ताभाववत्त्वे सति मूर्तत्वं मनस्त्वं विशेषगुणासमानाधिकरणद्रव्यवृत्तिजातिमत्त्वं वा आरम्भकसंयोगानधिकरणाणुत्वं वा महत्त्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यविभुत्वोपाध्यनधिकरणद्रव्यत्वं वा विशेषगुणासमानाधिकरणपरत्वाश्रयत्वं वा ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारमूर्तत्वं वा विशेषगुणासमानाधिकरणसंस्कारवत्त्वं वा। एवमपरत्वप्रक्षेपादूह्यम्। विशेषगुणवदवृत्तिसंस्कारवदवृत्तिजातिमत्त्वं वा। संस्कारस्थाने परत्वापरत्वे दातव्ये। स्पर्शवदवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यातीन्द्रियजातिमत्त्वं वा ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारमूर्तत्वं वा विशेषगुणानधिकरणेन्द्रियत्वं वा(३)। तदेतत्संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसं

---

(१) व्यापकत्वेनानवच्छेदकत्वात्—पा० २ पु०।

(२) विशिष्टमात्रमुपात्तमिति चेत्-पा० २ पु०।

(३) विशेषगुणासमानाधिकरणेन्द्रियत्वं वेत्याद्यूह्यम्-पा०२ पु०।

स्कारवत् आत्मविशेषगुणासमवायिकारणसंयोगवत्। ननु ज्ञानमेव ज्ञानासमवायिकारणं किन्न स्यात् सुखादि वा सुखादिज्ञानासमवायिकारणमस्तु कार्यैकार्थसमवायिप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वादिति चेत् न आत्मविशेषगुणान् प्रति तत्तद्विजातीयानेकासमवायिकारणकल्पनायां गौरवात् न सुखादीनामसमवायिकारणत्वं किं च तदा जागराद्यज्ञानं कथं स्यात् चिरनष्टस्यासमवायिकारणत्वाभावात्(१)। एवं सुखादावपि द्रष्टव्यम्।

तदेतद्बुभुत्साप्रणिधानाभ्यामदृष्टेन वा संचार्यते। मनोवहनाड्याः प्रत्यक्षतया बुभुत्साजनितेन प्रयत्नेन तत्र क्रियोत्पाद्यते। क्रियया च नाड्यां वेगो वेगे च सति स्पर्शवद्वेगवन्नाडीसंयोगादभिहतं नुन्नं वा मनोऽभिमतविषयग्राहिणा इन्द्रियेण सम्बध्यते। न च मनोवहनाडीगोचरप्रयत्नानुपपत्तिः जलपानादौ तत्तन्नाडीगोचरप्रयत्नाभ्युपगमात्। रोमन्थेन मृगादीनामशितपीतस्यैकनाडीत आकृष्य नाड्यन्तरानुप्रवेश-

(१) गौरवात् किं च ज्ञानं प्रति ज्ञानस्य चेदसमवायिप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वादिति चेत् न आत्मविशेषगुणान् प्रति तत्तद्विकारणत्वाभावात्—पा० २ पु०।

दर्शनात् । तदेतन्नाडीप्रत्यक्षत्वमन्तरेण कथमुपपद्यताम् अदृष्टसहकृतेन त्वगिन्द्रियेणैव प्रत्यक्षत्वसंभवात् । तदेतत् सर्वज्ञानजनकम् । अनुमित्यादीनामपि मानसत्वप्रसङ्ग इति चेत् न नेदमभिन्नं जातिसाङ्कर्यमेवं सति स्यादिति चेत् न मानसत्वजातेरनुमित्यादिव्यापकत्वात्। ज्ञानत्वेन सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकता स्यादिति चेत् न ईश्वरज्ञाने मानसत्वासत्त्वात् । यद्वा मनसः कारणत्वमिन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन च एवं मनस्त्वेन कारणतायां न मानसत्वं किं त्विन्द्रियत्वेन मनसो जनकता यत्र सुखादिसाक्षात्कारे तत्रैव मानसत्वमिति । ननु मनसोऽणुत्वे सर्वमिदं स्यात् तदेव च नास्ति तथाहि मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् निःस्पर्शद्रव्यत्वात्, तद्वदेव द्रव्यानारम्भकानन्त्यावयविद्रव्यत्वात्, तद्वदेव नित्यत्वे सतीन्द्रियत्वादाकाशवत्, ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत्, विभुविशेषगुणसाक्षात्कारकारणत्वात् श्रोत्रवदिति चेत् न सर्वेषामनुकूलतर्कशून्यत्वात् प्रतिकूलतर्कप्रतिहतत्वात् सत्प्रतिपक्षितत्वात् धर्मिग्राहकमानबाधितत्वाच्च । न हि विशेषगुणशून्यतायां(१) मूर्तत्वेन विरोधो

(१) शून्यत्वे-पा० २ पु० ।

विरोधे मानाभावात् । एवं निःस्पर्शद्रव्यत्वादीनामपि द्रष्टव्यम् । व्यासङ्गानुपपत्तिश्चाप्रतिकूलतर्कः(१) । वैभवे सति सकलेन्द्रियसम्बन्धे सति व्यासङ्गो न स्यात् स चानुभवसिद्धः यदा त्वयाहं बाधितस्तदा नृत्यदर्शनव्यासक्तोऽहमासमित्यनुभवात् । बुभुत्साविरहात्तदुपपत्तिरिति चेत् न सत्यामपि बुभुत्सायां तदनुभवात् । नृत्यदर्शनव्यासक्तोऽहं बुभुत्सितमपि त्वयोच्यमानं नाकलयामीत्यनुभवात् किञ्च प्रणिधानं मनोवैभवे ऽनुपपन्नम् तच्चाभिमतार्थग्राहिणा(२) बहिरिन्द्रियेण मनःस्थिरीकरणानुकूलः प्रयत्नः सर्वेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानयौगपद्यं च स्यात् । भवत्येव दीर्घशष्कुलीभक्षणस्थले इति चेत् न तत्रापि क्रमानुमानात् । तत्र यौगपद्ये किं बाधकमिति चेत् व्यासङ्गानुपपत्तिरेव । एवं ज्ञानकरणमेकदा एकत्रैकमेव ज्ञानं जनयतीति करणधर्मसामर्थ्यान्न यौगपद्यमिति चेत् तर्हि सर्वेषामिन्द्रियाणां विषयसम्बन्धे ज्ञानमेकमेव किन्न स्यात् । परस्परप्रतिबन्धान्न भवतीति चेत् न सम्भूय जनने प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । तत्र चाक्षुषत्वादिजातिविरोधः स्यादिति चेत्

---

(१) अनुकूलस्तर्क -पा० २ पु० ।
(२) तच्चानुमतानुग्राहिणा-पा० २ पु० ।

न ज्ञानसामग्र्याः कार्यविरोधानाकलनात् । किञ्च चन्दनादिसुखं प्रादेशिकं नोपलभ्येत सकलशरीरावच्छेदेन तदसमवायिकारणस्यात्ममनःसंयोगस्याविद्यमानत्वात् । निमित्तचन्दनादिप्रादेशिकत्वाधानं सुखादिप्रादेशिकत्वं निमित्तबाह्यप्रादेशिकत्वात् शब्दप्रादेशिकत्ववत् । अत एव निदाघे सरसि मग्नस्य सकलशरीरावच्छेदेनैव सुखमिति चेत् न विभुकार्यमसमवायिकारणावच्छेदेनोत्पद्यत एवेति नियमात् तदवच्छिन्नदेशपरिहारः कदापि न स्यादित्युक्तत्वात् । न चैवमस्माकमप्यनुद्देश्यत्वं स्यादिति वाच्यम् अधिकदेशत्वेप्युक्तनियमनिर्वाहात् । किञ्च सुखादिकं मूर्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातियोगिनित्यवृत्त्यनित्यविशेषगुणत्वात् शब्दवत् पाकजवच्चेति सत्प्रतिपक्षोऽपि । अत्र च नित्यवृत्तिविशेषणादवयविस्नेहे ऽनित्यविशेषणात् परमाणुस्नेहे विशेषपदात् परमाणुद्वित्वादौ न व्यभिचारः । जातिगर्भत्वाच्च साध्यस्य न शब्दजशब्दे व्यभिचारः । किञ्च मनो मूर्तं विभुसंयोगाधिकरणत्वात् विभुविभागाश्रयत्वात् । न चाजसंयोगेनाश्रयासिद्धः तथा चाजविभागस्यापत्तावुभयोच्छेदात् । विरुद्धधर्मिग्राहकमानबाधिता अपि

वैभवसाधकहेतवः । तथाहि व्यापकमनवच्छिन्नमेव यदि मनस्तदातिप्रसङ्गः स्यादित्याकाशे कर्णशष्कुली-वदवश्यमवच्छेदकं वाच्यं तच्च न शरीरं तदवयवमात्रं वा नानावयवावच्छेदेनाऽव्याप्यवृत्तिसुखाद्यनुपलब्धेः । तत्र सूक्ष्ममतीन्द्रियमुपाधित्वेन कल्पनीयं तथा च तदेव मन इति मनसोऽणुत्वसिद्धेः । किञ्च नृत्यदर्शनासक्तस्य देवदत्तस्य स्वस्वविषयसम्बद्धानीन्द्रियाणि घ्राणरसनत्व-कृश्रोत्राणि स्वविषयसाक्षात्कारजनकसंयोगशून्यानि तदानीं स्वविषयसाक्षात्काराजनकत्वात् अन्धकारस्थघ-टवदित्यणुत्वसिद्धेः परिशेषादिह मनःसंयोगाभाव एव वाच्यः। स च मनसोऽणुत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति दिक् ॥

नन्वस्ति तमोऽपि द्रव्यं क्रियावत्त्वात् रूपवत्त्वात् परत्वापरत्वाश्रयत्वाच्च । न च क्रियावत्त्वमसिद्धं चलति-च्छायेति प्रत्ययात् नीलं तम इति प्रत्ययाच्च रूपवत्त्वमपि सिद्धम् इदं तमः परमिदं तमोऽपरमिति प्रतीतेश्च परत्वा-परत्वे अपि तदुक्तम् ।

तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

इति चेत् मैवं रूपवत्त्वे क्रियावत्त्वे च बाह्यालोकानिरपेक्ष-चक्षुर्ग्राह्यत्वानुपपत्तेः। किञ्च रूपवत्त्वे स्पर्शवत्त्वमपि स्यात्।

अस्त्येवासावनुद्भूत इति चेत् न रूपोद्भवे स्पर्शोद्भवध्रौव्यात्। पृथिव्यामियं व्याप्तिरिदं तु दशमद्रव्यमिति चेत् न नीलरूपवत्त्वसिद्धौ पार्थिवत्वसिद्धेः। पृथिव्यामपि नायं नियमो धूमे रूपोद्भवेऽपि स्पर्शानुद्भवादिति चेत् न गोलकावच्छेदेन धूमस्पर्शस्यापि ग्रहात्। प्रभायां व्यभिचार इति चेत् न प्रभायास्तेजस्त्वात्। इन्द्रनीलप्रभायां तर्हि कथं नीलिमप्रतीतिरिति चेत् न प्रभानुगतपार्थिवभागस्यैव तत्र नीलिमोपलम्भात्। तदेव पार्थिवमुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शमिति चेत् न इन्द्रनीलमणेर्नीलिम्नोऽनुभूयमानस्य प्रभायामारोपात्। सर्वदा कथं तत्र नीलिमधीरिति चेत् न मणेरेव तत्र दोषत्वेन सदा तथारोपात्। नीलरूपारोपोऽपि कथं तमसि बाह्यालोकमन्तरेणेति चेत् न स्मर्यमाणनीलरूपारोपे तदपेक्षाया अभावात् फलबलात् तथैव कल्पनात्(१)। यद्वा पीतादिव्यावृत्तिनिबन्धन एव नीलव्यवहारः सपयोरिव सव्यवहारे गौडानां चलतीति धीरपि भ्रान्ता आवरकद्रव्ये चलति यथायथा तेजसोऽसान्निध्यं तथातथा तत्प्रत्ययोपपत्तेः। आवरकद्रव्यगतेरेव

(१) नीलरूपस्योपस्थितस्य बाह्यालोकं विनापि विशेषणतया ऽपि ग्रहणात् प्राधान्येनैव तद्ग्रहे तदपेक्षणात्—अधिकं २ पु०।

तत्रारोपाद्या । परत्वादिधीरप्यवच्छेदभेदमादाय । ननु तामसमेवेन्द्रियं तमोमात्रग्राहकमस्तु तस्य च न बाह्यालोकापेक्षेति चेत् न कल्पनागौरवात्(१) । तत्प्रकृतिभूतं च न तम एव तस्य निःस्पर्शत्वेनानारम्भकत्वात् । इन्द्रियारम्भकस्य शरीरारम्भकत्वनियमात् । न च तामसं शरीरमुपलभामहे । न चाभावत्वे ऽपि(२) तमसः कथं विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं कथं च बाह्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वं कथं च प्रतियोगिस्मरणमन्तरेण तदुपलम्भ इति चेत् नञ्पदसमभिव्याहाराभावाद्विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाभिमानात् । अभावग्रहे प्रतियोगिसन्निधानानपेक्षणात् प्रतियोगिनश्च तेजसः क्वचिदनुभवात् क्वचिच्च स्मरणात् तदुपपत्तेः कन्दरास्वपि तमोव्यवहारः प्रतियोगिस्मरणसापेक्ष एव तच्चैतत्तेज संसर्गाभावरूपं स च क्वचित् प्रागभावः क्वचित् प्रध्वंसः क्वचिच्चात्यन्ताभावः । सत्यपि प्रदीपादौ पूर्वं प्रदीपध्वंसनिबन्धनस्तमोव्यवहारः स्यादिति चेत् न यावत्तेजःसंसर्गाभावस्य तेजोऽसमवहिततेजःसंसर्गाभावस्य वा तमस्त्वात् । एतत्कृत एवान्धतमसा च तमसो भेदः यावत्तेजःसंसर्गाभावस्य कतिपयतेजःसंसर्गाभावस्य च भेदात् ।

(१) गौरवापत्तेः—पा० २ पु० । (२) अभावत्वमपि—पा० ३ पु० ।

यत्तु प्राभाकराणां ज्ञानाभाव एव तम इति तत्तु तदा स्याद्यदि तद्रूपगुणलक्षणं किञ्चिन्नोपलभत इति प्रत्ययः स्यात् किन्त्वन्धकारमुपलभ इति प्रत्ययस्तथा च सुष्ठूक्तं भाभावस्तम इति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीभवनाथमिश्रात्मजमहामहोपाध्यायसन्मिश्रश्रीशङ्करविरचिते कणादरहस्ये द्रव्यपदार्थः समाप्तः ॥

अथ गुणाः । तत्र नित्यद्रव्यवृत्तिवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिर्गुणत्वं तद्वत्त्वं गुणलक्षणम् विभुवृत्तिवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिर्वा गुणत्वजातौ च प्रमाणं द्रव्यत्वं कर्मावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं मेयत्वात् घटत्ववत् दृष्टान्तो द्रव्यत्वभिन्नत्वेनैव सिद्धः पक्षधर्मताबलाद् गुणत्वसिद्धिः । न हि द्रव्यत्वमेव द्रव्यत्वभिन्नमिति संभवति। विपक्षे बाधकाभाव इहेति चेत् न गुणत्वासिद्धौ संयोगविभागोभयसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्ये सामान्यवति यत् कारणत्वं तदनुगतधर्मावच्छेद्यं न स्यात् अस्ति च चतुर्विंशति(१)गुणानां स्वस्वकार्यं प्रति कारणत्वं द्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वं यदुक्तं मूले तत्प्रतिनियतकार्यापेक्षया न तु स्वविषयज्ञानापेक्षयापीति तदादायापि गुणत्वसिद्धिः। यद्वा रूपं रूपत्वतद्व्याप्येतरसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत् जातिमत्त्वात् घटादिवदिति गुणत्वसिद्धिः । एवं रसादिकं पक्षयित्वा वाच्यम् । कर्मत्वं वा द्रव्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात्(२) घटत्वादिवत् । यद्वा रूपत्वं स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणसत्ताव्याप्यजातिव्याप्यं कर्मत्वान्याकाशावृत्तिजातित्वात् घटत्वादिवत् यद्वा गुणत्वमुदेपक्षा-

(१) चतुर्दश-पा० १ पु० । (२) मेयत्वात्-पा० २ पु० ।

सहकृतेन्द्रियग्राह्यमेव पद्मरागत्वादिवत् । यथा प्रभाविशेषाश्रयो मणिः पद्मराग इत्युपदेशसहकृतेनेन्द्रियेणैव पद्मरागत्वं गृह्यते तथा कर्मान्यत्वे सति सामान्यवानगुणो गुण इत्युपदेशसहकृतेनैव चक्षुषा गुणत्वमपि गृह्यत एव । तत्र पद्मरागत्वादिग्रहे नोपदेशापेक्षा किन्तु तत्पदवाच्यमात्रेणेति चेत् न प्रकृते ऽपि तथात्वाविरोधात् । कर्मान्यत्वे सतीत्यनपेक्ष्यव्यावृत्तिरतिप्रसक्तेति चेत् सत्यम् चलतीतिप्रतीतिबलात् संयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वरूपवैलक्षण्याच्च कर्मणो गुणभिन्नत्वसिद्धौ तद्व्यावृत्तेरावश्यकत्वात् । सा च तदन्यत्वे सतीत्यनेनैव सुप्रतिपाद्या रूपादीनां च गुणभिन्नत्वासिद्धेर्गुणलक्षणे रूपान्यत्वादिना विशेषणे भागासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

तत्र गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः(१) सप्तेति चतुर्विंशतिः ।

रूपत्वं सामान्यविशेषो गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यस्तद्योगाद्रूपमितरेभ्यो भिद्यते । अत्रेतरपदेन रसादीनां

(१) संस्कारादृष्टशब्दाः—पा० २ पु० ।

त्रयोविंशतेर्द्रव्यकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानां च षण्णां ग्रहणादेकोनत्रिंशदभिधानं(१) व्यवहारो वा साध्यः प्रत्यक्षेषु रूपेषु इतरभेदः प्रत्यक्षत एव सिद्धः सामान्यावच्छेदेन तु साध्यत इति न साध्याप्रसिद्ध्यंशतः सिद्धसाधने लक्षणस्य च व्यतिरेकिण इतिकर्तव्यता पृथिव्यामुक्ता। चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वमुपाधिरेव रूपत्वमस्तु किं जात्येति(२) चेत न रूपत्वस्यातीन्द्रियत्वापत्तेः अतीन्द्रियचक्षुर्घटितत्वात। ग्राह्यत्वं च ग्रहणविषयत्वं ग्रहणस्य चाक्षुषत्वात् एवमपि रूपत्वस्याचाक्षुषत्वापत्तेः। उपनीतभाने मानाभावात(३) जात्यपेक्षयोपाधेर्गुरुत्वाच्च सर्वजातिविप्लवापत्तेश्च। अतीन्द्रिये च परमाणुरूपे च त्वदुक्तोपाधेरसत्त्वात।

तदेतच्छुक्लाद्यनेकप्रकारकं पृथिव्युदकतेजोमात्रवृत्ति पार्थिवपरमाणुषु तेजः(४)संयोगादुत्पद्यते विनश्यति च। सलिलतेजसोः(५) परमाणुषु नित्यम् अवयविषु कारणगुणासमवायिकारणकम् कपालादिरूपात घटा-

(१) ग्रहणमित्यूनत्रिंशदभिधानं—पा० २ पु०।
(२) जातावितिति—पा० २ पु०।
(३) प्रमाणाभावात—पा० २ पु०।
(४) अग्नि—पा० २ पु०। (५) जलतेजसो—पा० २ पु०।

दिरूपोत्पत्तेः तत्साजात्योपलम्भात्। कंचिच्चित्रं तच्च नीलपीतादिविजातीयमेव। गुणविरोधात् कथं तदुत्पत्तिरिति चेत् न तदवयवानामपि चित्रत्वात् गुणविरोधाभावात्। परमाणावपि चित्ररूपसत्त्वात्। अवयवानां कथं नीलपीतादिरूपोपलम्भो न तु चित्रस्यैवेति चेत् न चित्र एव नीलपीतभागस्योल्वणत्वात्। यद्वा घटादिचाक्षुषत्वान्यथानुपपत्त्या गुणविरोधमवधार्यापि चित्ररूपोत्पत्तिस्वीकारः। शुक्लः पट इत्यादिसामानाधिकरण्याद्रूप(१)रूपिणोः भेदोऽस्त्विति चेत् न अन्धेनापि त्वचा रूपग्रहणप्रसङ्गात् रूपानुपलम्भवद् द्रव्यानुपलम्भापत्तेः(२)। अन्धेन रूपं गृह्यत एव रूपत्वशुक्लत्वादि परं न गृह्यत इति चेत् न व्यक्तियोग्यतायां रूपत्वादिग्रहे प्रतिबन्धकाभावात्। किं च शुक्लमानयेत्युक्तः पटमानयेत् पटमानयेत्युक्तो यं कश्चिच्छुक्लमानयेत्। अवयविनि सत्येव रूपोत्पादविनाशदर्शनाद्विरुद्धधर्माध्यासादपि रूपरूपिभेदात्। उत्पादविनाशधीः समवायगोचरेति चेत् न तथा सति रूपसमवायो नष्ट इति धीप्रसङ्गात्। वैशेषिकदर्शने नैवमिति चेत् न रूपादौ मास्तु द्रव्यत्वादौ

(१) सामानाधिकरण्यबलाद्रूप—पा० २ पु०।

(२) द्रव्यानुपलम्भप्रसङ्गात्—पा० २ पु०।

तथोपलम्भेन गुणगुणिभेदसिद्धौ अन्यत्रापि तथा क-
ल्पनात्। अत्र सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्बाधिकेति चेत्
न मतुब्लोपादच्प्रत्ययाद्वा सामानाधिकरण्यव्यपदेशोप-
पत्तेः शुक्लादिशब्दानां गुणगुणिवाचकतया नानार्था-
त्वाद्वा, यदाह गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती-
ति। विपयस्थं रूपं बहिर्द्रव्याद्युपलम्भकमन्वयव्यतिरेक-
बलात्तु रूपवतां घटादीनामुपलम्भान्नीरूपाणां महतामपि
वाय्वाकाशादीनामनुपलम्भात् गुणकर्मसामान्यानामपि
कियतां रूपोपलम्भेनैव ग्रहणम्। उपलभ्यन्ते हि क्वापि
द्रव्यसमवेताः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपर-
त्वापरत्वद्रवत्ववेगस्नेहाः कर्माणि च सामान्यानि कियन्ति
च(१) रूपैकार्थसमवायात् कानिचिच्च रूपैकार्थसमवे-
तसमवायात् कानिचिच्च समवायादेव एतदन्येषां पुनर-
नुपलम्भात्। स्वगतमपि रूपं चक्षुःसहकारि आलोक-
रूपं च तदुक्तं स्वकीयेनैव रूपेण आलोकचक्षुषी द्र-
व्यं प्रकाशयत इति सगुणानामिन्द्रियभावाच्चक्षूरूपं
न चक्षुःसहकारीति तन्न इन्द्रियत्वस्य द्रव्यधर्मत्वात्।
सगुणत्वं स्वगुणसहकारित्वमात्रम्। न च रूपवदेव
द्रव्यमुत्पद्यते विनश्यतीति वाच्यम् रूपस्य कार्यत्वे स-

(१) कियन्तिचिद्—पा० २ पु०।

मवायिकारणापेक्षायां घटादिरिव तथा वाच्यः तच्च कारणत्वेन पूर्ववत्सैव। रूपसाक्षात्कारश्चक्षुस्तैजसत्वसाधकः तथाहि चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात् आलोकवत्। रूपादिष्विति प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्याणां रूपरसगन्धस्पर्शानां ग्रहणम्। न च शुक्लत्वादिजात्यसिद्धिः शुक्लादीनामेकैकत्वान्नित्यत्वाच्चेति वाच्यं शुक्लं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति प्रतीतिबलात् तदनेकत्वस्यानित्यत्वस्य च सिद्धेः। न च शुक्लसमवायो नष्ट उत्पन्नश्चेति तदर्थः। एवं सति घटादीनामपि नित्यत्वप्रसङ्गः। तदुत्पादविनाशप्रतीतेः समवायविषयत्वेनान्यथासिद्धेः। साधयिष्यते च समवायस्य नित्यत्वमेकत्वं च ॥

रसनमात्रग्राह्यो गुणो रसः। मनसापि तद्ग्रहणाल्लक्षणानुपपत्तिरिति चेत् न रसनेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तेजोवृत्त्यवृत्तिपृथिवीजलवृत्तिवृत्तिप्रत्यक्षगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा रसत्वं गुणत्वानधिकरणानधिकरणगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा। सोऽयं जीवनपुष्टिबलारोग्यमरणकृशत्वदौर्बल्यकारणम्। गन्धादीनामपि रसोपग्रहेणैव जीवनादिहेतुत्वात्। आत्मविशेषगुणजनकात्ममनःसंयोगस्तादृशः शरीरसंयोगो वा जीवनम्।

शरीरावयवापचयः पुष्टिः । आयासक्षमता बलम् । धातुसाम्यावस्था आरोग्यम् । दोषधातुमलानां समतेति यावत् । ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकस्पन्दजन्यविभाग-जन्यज्ञानजनकमनःसंयोगध्वंसो मरणम् । कृशत्वं शरीरावयवापचयः । दौर्बल्यमायासासहिष्णुता ।

षोढा चायम् । मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाय-भेदात् । रूपवदेव विनाशकोत्पादकनित्यत्वानित्यत्वानि रसस्यापि ॥

घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः । घ्राणकरणक-साक्षात्कारविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । रसवदिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारविषयनित्यावृत्तिजातिमत्त्वं वा । स्पर्शवदिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिनित्यावृत्तिजा-तिमत्त्वं वा । प्रागभावानधिकरणकालानधिकरणव-हिरिन्द्रियग्राह्यशब्देतरविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजाति-मत्त्वं वा ।

स चायं द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च । सुरभिविपरीतो गन्धोऽसुरभिः । धर्मविपरीताधर्मवत् । तेन सुरभित्वमसुर-भित्वं च गन्धत्वव्याप्ये जाती । अयोगान्ययोगव्यवच्छे-दाभ्यां पृथिवीवृत्तिः । पाषाणादावपि भस्मदशायां गन्धो-पलम्भात् गन्धवदारभ्यत्वेन गन्धानुमानात् जलादौ

चोपाधिकत्वात् । उपाध्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । घ्राणसहकारी घृतादिगन्धसहकृतेन घ्राणेन मृगमदादिगन्धग्रहणात् । अयं च परमाणावप्यनित्य एव अग्निसंयोगोत्पाद्यः तद्विनाश्यश्च । अवयविषु कारणगुणपूर्वकः । आश्रयध्वंसजन्यध्वंसप्रतियोगी ॥

अथ स्पर्शः । रूपव्यापकविशेषगुणत्वं स्पर्शत्वम् । नीरूपावयवीन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिस्नेहद्रवत्वावृत्तिजातिमत्त्वं वा । त्वगिन्द्रियमात्रकरणकसाक्षात्कारविषयविशेषगुणवृत्तिस्नेहद्रवत्वावृत्तिजातिमत्त्वं वा ।

सोऽयं त्रिविधः शितोष्णानुष्णाशीतभेदात् त्वगिन्द्रियसहकारी व्यजनादिवातसहकृतेन त्वगिन्द्रियेण स्पर्शोपलम्भात् । पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । अयोगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां पार्थिवपरमाणुषु पाकजः सलिलादिपरमाणुषु नित्यः । अवयविषु कारणगुणपूर्वकः आश्रयनाशनाश्यः ॥

एतेषु च गुणेषु प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । अतीन्द्रियरूपादौ च कार्यरूपादि प्रमाणमिति ॥

अथ पाकजप्रक्रिया । तत्रादौ परमाणुष्वेव पाकजोत्पत्तिः पिठरे ऽपि वेति विचारः । तत्र विप्रतिपत्तिः । पार्थिवा अवयविरूपरसगन्धस्पर्शा अग्निसंयोगजन्या न

वा घटोऽग्निसंयोगासमवायिकारणकरूपवान्न वा अग्निसंयोगो घटसमवेतरूपादिजनको न वा घटत्वमग्निसंयोगजन्यरूपसमानाधिकरणं न वा । तत्र पाकेनाग्निसंयोगेनावयविष्वपि रूपादिकं जन्यत इति नैयायिकाः । तेषामयमभिप्रायः । आपाकनिक्षिप्ताना घटादीनां पूर्वरूपादिविजातीयरूपाद्यनुभूयते । तत्र च पाकस्यैवान्वयव्यतिरेकौ दृश्येते न तु तेषां घटादीनामापरमाण्वन्तविभागेन द्व्यणुकपर्यन्तावयविनाशे स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते । अनन्तरं द्व्यणुकादिक्रमेण घटपर्यन्तावयविषु नष्टेषु कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः कल्पनागौरवपराहतत्वात् । किञ्चापाकादुत्तारितेषु स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञाऽप्येवं समाहिता स्यात् । सर्वास्ववस्थासु घटादीनामापाके दर्शनमुपपन्नं भवेत् । घटाद्युपरि मूर्तान्तरधारणमप्येवमुपपन्नं स्यात् । संस्थानमपि प्राचीनं यत् तथोपलभ्यते तदप्युपपादितं स्यात् । स्याच्च तादृशरेखोपरेखादिवैशिष्ट्यमुपपादितम् । संख्या च परिमाणं चोपपादितं स्यात् । अन्तःस्थितानामवयवानामग्निसंयोगाभावात् पूर्वरूपादिरक्ताद्युत्पत्ती न स्यातामिति चेत् न सच्छिद्रत्वादेवावयविनां तदुपपत्तेः । अवयविसच्छिद्रतायां

च किं प्रमाणमिति चेत् अन्तर्हितघृततैलादिस्यन्दनस्रवणयोस्तत्र प्रमाणत्वात् । अनुमात्राणुप्रवेशात् सर्वावयवावच्छेदेन कथं पाकः स्यादिति चेत् न अन्तःस्थितानां तण्डुलादीनामपि भस्मीभावदर्शनाद्बहुतेजोनुप्रवेशोऽन्नयनादिति ।

अत्रोच्यते । प्रत्यभिज्ञादिकं तावत् सूचीविदलितत्रसरेणुके घटादावपि दर्शनादुभयं समाधेयम् । नहि तत्र द्रव्यं न नश्यति आरम्भकसंयोगनाशस्य द्रव्यनाशकत्वात् । यच्चोक्तं बहुतेजोनुप्रवेशात् सर्वावयवावच्छेदेन पाक इति तत् तदा स्यात् यदि तावत्तेजोनुप्रवेशेऽप्यवयवी न नश्येत् । तेजसो हि भास्वरतया अतिवेगवत्तया तीव्रतया च नोदनाभिघातयोरन्यतरः संयोगोऽवयवविश्लेषहेतुक्रियाजनक इति कथं नावयवी नश्येत् येनाग्निसंयोगेनान्तःस्थितोपलादीनामपि भस्मीभावस्तेन पिठरकं न नश्येदिति महती प्रत्याशा तथा च तेजोनुप्रवेशान्नोदनादवयवकर्म ततोऽवयवविभागस्ततस्तदारम्भकसंयोगनाशादवयविनाश इति स्वतन्त्राः परमाणव एव पच्यन्त इति स्थिते द्व्यणुकविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्व्यणुकमुत्पद्य. . रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय

प्रक्रिया तत्र विभागजविभागो यैर्नेष्यते तन्मते नवक्षणा। विभागजविभागाङ्गीकर्तृमतेऽपि विभागः सापेक्ष एव विभागान्तरं जनयेत् निरपेक्षस्य जनकत्वे कर्मत्वापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति तल्लक्षणात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजननं तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं वापेक्ष्य विभागेन विभागजननं तदैकादशक्षणा । तथाहि वह्निना नोदनादभिघाताद्वा द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म तेन कर्मणा परमाणोः परमाण्वन्तराद्विभागः तत्रश्चारम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततः केवले परमणौ श्यामादिनिवृत्तिस्ततस्तत्रैव रक्ताद्युत्पत्तिः । अथ रूपादिमति परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया तया चाकाशादिविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरथ तत्र रूपाद्युत्पत्तिरिति द्व्यणुकविनाशमारभ्य द्व्यणुके रक्ताद्युत्पत्तिर्नवमे क्षणे परमाणुरूपादिना न त्वग्निसंयोगात् अवयविनि तदनभ्युपगमात् । ननु श्यामादिनिवृत्तिक्षणे रक्ताद्युत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियाभ्युपगम्यताम् एतावता सप्तमे ऽष्टमे वा क्षणे रक्ताद्युत्पत्तिरस्त्विति चेत् न

अग्निना नुन्नेऽभिहते वा परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशं-मन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तरानवकाशात् कर्मैवाति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्या-रम्भानुगुणक्रियानुत्पत्तेः तथापि परमाणौ श्यामादिनि-वृत्तिसमकालमेव रक्तादयुत्पत्तिरस्त्विति चेत् न पूर्व-रूपादिध्वंसस्यापि रूपाद्यन्तरोत्पत्तौ कारणत्वात् कारण-स्य च पूर्ववर्त्तित्वात् ॥

अथ दशक्षणाप्रक्रिया । सा चेयमारम्भकसंयो-गविनाशविशिष्ट कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि वह्निना नोदनादभिघाताद्वा द्व्यणु-कारम्भके परमाणौ कर्म तेन परमाण्वन्तरविभाग-स्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशविभा-गजविभागौ ततश्च श्यामादिनिवृत्तिपूर्वसंयोगनाशौ ततो रक्ताद्युत्पत्त्युत्तरसयोगौ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणु-कर्मणो विनाशस्ततस्तत्रैव परमाणावदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसयोग-नाशोऽथ द्रव्यारम्भकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरथ रक्ताद्युत्पत्तिरिति दशक्षणा ।

अथैकादशक्षणा । वह्निनोदनाभिघातान्यतरेण द्व्यणुकारम्भकपरमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो

द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरसंयोगस्ततः परमाणुकर्मनाशस्तदनन्तरमदृष्टवदात्मसंयोगात् तत्रैव परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रक्ताद्युत्पत्तिरित्येकादशक्षणा । एताश्च तिस्रः प्रक्रिया मतभेदानुविधानेन दर्शिताः विस्तरस्तु विभागजविभागव्युत्पादनावसरे दर्शयिष्यामः ॥

ननु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिरिति भाष्यमनुपपन्नम् यत एकस्यैवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपादिनाशकत्वमग्रिमरूपाद्युत्पादकत्वं च स्यान्मध्यशब्दत् । अथवोऽन्त्यशब्दवद्रूपाद्युत्पाद्यैव विनाशयतु को दोष इति चेत् मैवं पिठरे वा परमाण्वन्तरे वा चिरान्तरितोत्पादविनाशस्थले तत्रैव परमाणौ वा पूर्वरूपादिविनाशोत्तररूपाद्युत्पादौ भिन्नकारणकावेवोपलभ्येते तेन विवादास्पदीभूतस्थले तथैवोन्नीयते । नहि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यामविनाभावो न परिच्छिद्यते तथा चैतद्व्याप्तिबलेन प्रयोगः । परमाणौ रक्तं रूपमेतत् पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगभिन्नाग्निसंयोगजन्यं पार्थिवपर-

माणुरूपत्वात् चिरान्तरितसम्प्रतिपन्नैनत्परमाणुरूपव-त्। यद्वा विवादाध्यासितौ रूपविनाशोत्पादौ भिन्ना-साधारणकारणकौ रूपोत्पादविनाशत्वात् पिठररूपोत्पा-दविनाशवत्। यद्वा रूपं न स्वध्वंसकासमवायिकारणकं रूपत्वात् मतवत्। यद्वा रूपध्वंसो न रूपासमवायि-कारणजन्यः रूपध्वंसत्वात् मतवत् रूपासमवायिका-रणं वा न रूपध्वंसजनकं रूपासमवायिकारणत्वात् मतवत्। न चाग्निसंयोगत्वेनैव रूपासमवायिकारण-त्वमिति बाधोऽत्रेति वाच्यं सहकारियोग्यतागर्भस्य कारणत्वस्यैव विवक्षितत्वात्। विपक्षबाधकतर्कशून्या हेतव इति चेत् न निरुपधिसम्बन्धशालित्वात्। किञ्च कार्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य रूपादिविनाशात् रूपा-दिध्वंसविशिष्टं कालमपेक्ष्य रूपाद्युत्पाददर्शनात् सति कार्ये कार्यावष्टम्भस्य प्रतिबन्धकत्वात् सति च रूपादौ रूपाद्यन्तरानुपपत्तेः। न चैतावन्तं कालमेकोऽग्निसंयो-गोऽनुवर्त्तितुमीष्टे तेजसोऽविलम्बगमनशीलत्वात् तेजो-न्तरेण नुद्यमानत्वादभिहन्यमानत्वाच्च। किञ्च यद्यु-त्पादक एवाग्निसंयोगो नाशकस्तदा रूपादौ नष्टेऽग्नि-नाशे नीरूप एव परमाणुश्चिरंस्तिष्ठेत् नाशकश्चेदुत्पा-दकस्तदा पाकेन रक्तसारता न स्यात् परमाण्वन्तरे

कर्मचिन्तनाच्च पञ्चमे षष्ठे सप्तमे ऽष्टमे नवमे वा क्षणे गुणोत्पत्तिः एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः ततश्चारम्भकसंयोगनाशक्षण एवापरत्र परमाणौ कर्म ततश्चारम्भकसंयोगनाशाद् द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मणा च विभाग इत्येकः क्षणः। ततः केवले परमाणौ श्यामादिध्वंसः विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः क्षणः। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः द्रव्यारम्भकः संयोग इत्येकः क्षणः। अथ द्व्यणुकोत्पत्तिरथ तत्र रूपाद्युत्पत्तिरिति पञ्चक्षणा। द्रव्यविनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः। तथाहि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोथ द्व्यणुकनाशः अस्मिन्नेव क्षणे परमाण्वन्तरे कर्म ततः श्यामादिनिवृत्तिक्षण एव परमाण्वन्तरकर्मणा विभागस्ततो रक्ताद्युत्पत्तिक्षण एव परमाण्वन्तरे कर्म चिन्तनात् पूर्वसंयोगनाशस्ततः परमाण्वन्तरसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः अथ रक्ताद्युत्पत्तिरिति षट्क्षणा। श्यामादिनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्तक्षणा। तथाहि पूर्वन्यायेन द्व्यणुकनाशानन्तरं श्यामादिनिवृत्तिरेतस्मिन्नेव क्षणे परमाण्वन्तरे कर्म ततो विभागः रक्ताद्यु-

त्पत्तिरित्येकः क्षणः ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरसंयोगः अथ द्व्यणुकमथ तत्र गुणोत्पत्तिरिति सप्तक्षणा। रक्ताद्युत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा। रक्ताद्युत्पत्त्यनन्तरं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनान्नवक्षणा। तथाहि द्व्यणुकविनाशानन्तरं द्व्यणुकान्तरमुत्पद्य द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा क्षणे गुणवद्भवतीति न सम्भवति। तथाहि एकत्र परमाणौ द्व्यणुकविनाशानुगुणक्रियासमकालमपरपरमाणौ विभागचिन्तनाद् द्विक्षणा। यदा एकत्र परमाणौ द्रव्यविनाशानुगुणकर्मकालमपरपरमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया तदा त्रिक्षणा। द्रव्यविरोधिविभागसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनाच्चतुःक्षणा। ननु पीलुपाकविचारो निःप्रयोजनत्वादनारम्भणीय एवेति चेत् न पार्थिवावयविविशेषगुणानां(१) यावद्द्रव्यभावित्वे सिद्धे ऽयावद्द्रव्यभाविना सुखादीनां तद्वैधर्म्यदर्शनात् पार्थिवविशेषगुणत्वनिरासेन पृथिव्यन्यद्रव्यविशेषगुणत्वसिद्धौ भूतचैतन्यनिरासस्य प्रयोजनत्वात्। तथाहि सुखादयो न भूतविशेषगुणाः(२)

---

(१) पार्थिवविशेषगुणानां—पा० ३ पु०।
(२) न मूर्तविशेषगुणा—पा० २ पु०।

अयावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत् । अयावद्द्रव्यभावित्वं च स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम् ॥

अथ संख्या । तत्र गणितव्यवहारासाधारणकारणत्वं संख्यात्वम् । एकमात्रवृत्तिवृत्तित्वे सति पृथक्त्वान्यानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा व्यासज्यवृत्तित्वे सति अव्यासज्यवृत्तिवृत्तिपृथक्त्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा । संख्या नास्त्येव एकादिप्रत्ययस्य घटादिस्वरूपनिबन्धनत्वादिति चेत् न घटव्यक्तेस्तत्प्रयोजकत्वे घटान्तरे तत्प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् घटत्वस्य प्रयोजकत्वे पटादौ तत्प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् न चायं प्रत्ययो भ्रान्तः बाधकाभावात् । तथा च निमित्तापेक्षायां संख्यैव निमित्तमिति । नन्वेकत्वं जातिरेवास्तु भवति हीदमेकमिदमेकमित्यनुगतप्रत्ययः । एकत्वगुणवृत्तिजात्या त्वनुगमसमर्थने गौरवम् । सत्तया सहान्यूनातिरिक्तव्यक्तिकत्वं जातित्वे बाधकमिति चेत् तर्हि सत्तैव गुणः स्यादेकत्वं तु जातिरिति वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति चेत् मैवम् एकत्वान्यगुणाविषयकः शाब्द एकत्वप्रत्ययो गुणविषयकः एकप्रत्ययत्वात् चाक्षुषैकप्रत्ययवत् चाक्षुषैकप्रत्यये रूपादीनां भानाद् दृष्टान्तता यद्वा । द्वित्वमेकमात्रवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्य-

जातिवत् अपेक्षाजन्यत्वात् द्विपृथक्त्ववत् किं च यद्येकत्व जातिः स्यात् तदा द्वयमेतदितिवत् द्वयमेतदेकमित्यपि स्यात् नन्वसमुच्चयमेवैकं समुच्चयस्तु द्वित्वादिकमिति चेत् न एकत्वेनासमुच्चयत्वात् द्वयादिसंख्याया एव समुच्चयत्वात् । ननु द्वयादिसंख्या समुच्चयः किं तर्हि भिन्नानामभिन्नबुद्ध्युपग्रहमात्रं तदिति चेत् न एवं सति द्वित्वत्रित्वादिविचित्रव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । ननु समुच्चये द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रयोजको यो विशेषस्त्वयापेक्षाबुद्धिगतो वाच्यस्तमेव विशेषमादाय द्वित्वादिव्यवहारवैचित्र्यं स्यादिति चेत् न एकत्वद्वयगोचरयापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वोत्पादात् । एवं द्वित्वादावपि एकत्वे गुणेकत्व द्वित्वमिति चेत् न चतुर्विंशतिर्गुणाः पञ्च कर्माणीतिवदारोपात् तदुपपत्तेः । समुच्चयोऽपि तर्हि विशेषः स्यादिति चेत् न द्वित्वादीनां क्वचिदाधिक्यमन्तरेण समारोपानुपपत्तेः । ननु नित्यमेव द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यत इति चेत् न अपेक्षाबुद्धेर्वैव व्यञ्जकत्वे द्वित्वव्यञ्जकापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वादीनामप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । अपेक्षाबुद्धिविशेषो द्वित्वव्यञ्जक एवेति चेत् समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यवस्थानुपपत्तेः ।

अवयविसंयोगयोर्व्यभिचार इति चेत् न एकावच्छेदेन समानदेशत्वस्य विवक्षितत्वात् अवयविनोर्व्याप्यवृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्त्यवयवसंयोगस्यैकावच्छेदेनावृत्तेः। अर्द्धनिखातवंशसंख्यापरिमाणयोर्व्यभिचार इति चेत् न तत्रेन्द्रियसन्निकर्षेण द्वयोरपि ग्रहणात् हस्ताद्यवच्छेदमात्रं तत्र न गृह्यत इत्यन्यदेतत् । अत एव लीलावलाकेत्यत्र रूपपरिमाणयोर्न व्यभिचारः परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकाव्यङ्ग्यत्वं वा विवक्षितम् तस्मादपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादीनामुत्पादिकैव न तु व्यञ्जिका किं च द्वित्वाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यं कार्यत्वे सति नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वात् सुखवत् अथ प्रागभावादौ व्यभिचारवारणाय कार्यत्वे सतीति विशेषणम् न चैतदसिद्धं द्वित्वादीनामनेकवृत्तीनां नित्यत्वे जातित्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः जातिग्रहे व्यक्तिस्वरूपयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वे ऽपेक्षाबुद्ध्यनपेक्षाप्रसङ्गात् । ननु कारणगुणेभ्य एव द्वित्वादिकमुत्पन्नमपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यतामित्यनुमानमप्रयोजकमिति चेत् न तथा सति द्वित्वादीनामेकद्रव्यत्वप्रसङ्गात् एकत्ववत् द्वाभ्यामवयवाभ्यामारब्धे त्रित्वादिकं च न स्यात् कारणाभावात् द्रव्यान्तरैकत्वमादाय परार्द्धपर्यन्तमुत्पद्यतामिति चेत्

न द्रव्यान्तराणां तत्र अस्यैव नियमस्यानभ्युपगमात्, कारणत्वात् अकारणगुणेनापि जन्यताम्. कारणाकारणसंयोगजसंयोगवदिति चेत् एवं सत्यङ्कुरीतरु(?)- संयोगादुत्पन्नस्य संयोगस्य यथाङ्कुरी(?) नाश्रयस्तथा त्रित्वादिकमपि कारणाश्रयं न स्यात् तथा च कारणपरमाणुद्वयमादाय द्व्यणुके त्रित्वव्यवहारानुपपत्तिः किञ्च द्वित्वादीनां कारणगुणपूर्वकत्वे नित्यद्रव्येषु द्वित्वादिकं नोत्पद्येत तस्मादपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं समानाधिकरणमेकत्वमसमवायिकारणं द्वित्वादिपरार्धपर्यन्तसंख्यानामिति स्थितम् । तत्रैतचिन्त्यते। समवाय्यसमवायिनिमित्तानां साम्ये द्वित्वादिकार्यवैचित्र्यं कथं स्यादिति । *द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां समानाधिकरणं द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति* चेत् न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात् । द्वाभ्यां द्रव्याभ्यां द्वित्वमिति चेत् न द्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं द्रव्ये द्वित्वाभावात् । भावे वा द्वित्वान्तरवैयर्थ्यात् । एकत्वेष्वेव द्वित्वाद्युत्पत्तिं प्रति किञ्चिद्वैलक्षण्यमिति चेत् न तत्र एव द्वित्वादिव्यवहारोत्पत्तौ द्वित्वाद्यभ्युपगमविरोधात्। अपेक्षाबुद्धावेव तथा विशेषोऽस्तीति चेत् न विषयवैलक्षण्यं विना तदनुपपत्तेः अननुभवाच्च। अदृष्टविशेषादेव विशेष इति चेत् एवं तर्ह्य-

स्याव्यवस्थिततया द्वयोरेव कदाचित् त्रित्वं त्रिषु कदाचित् द्वित्वं व्यवह्रियेत । दृष्टनियामकमन्तरेणादृष्टे तथाभ्युपगमे सर्वत्र कार्यवैचित्र्ये तदङ्गीकारे कारणान्तरवैचित्र्यानुपपत्तेः। आरोपितं द्वित्वादिकमेकत्वे ऽविशेषः स्यादिति चेत् न द्वित्वादिकं विना तादृशाभिमानासिद्धेः । तादृशाभिमानमन्तरेणापेक्षाबुद्धेरविशेषात् । अभिमानान्तरेण तथापेक्षाबुद्धेरुत्पत्तौ चानवस्थानादिति चेत् । मैवम् । प्रागभावभेदात् कार्यभेदोपपत्तेः । प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेत् घटसामग्र्यां सत्यामप्युत्पन्न एव घटः पुनर्नोत्पद्यते ऽनुत्पन्नश्चोत्पद्यत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वप्रागभावस्यैव कारणत्वोपगमात् । यदि च नैवं तदा पाकजस्थले रूपरसादीनामपि वैलक्षण्यं न स्यात् । नहि तत्र स्वप्रागभावमन्तरेण कार्यभेदप्रयोजकमन्यत् पश्यामः । समवाय्यसमवायिनिमित्ताना साधारण्यात् प्रागभावस्यान्यथानुपपत्त्या स्वध्वंसस्यापि तत्तत्कारणत्वात् तत्कृतमेव वैलण्यं स्यादिति चेत् न ध्वंसानामप्यन्वयव्यतिरेकयोः सर्वाणि प्रति साम्यात् । यत्र गन्धमात्रवैलक्षण्यं घटादौ दृश्यते रसादीनां साम्यं तत्र गन्धमात्रस्यैव पाकजत्वाभ्युपगमे ऽन्येषां प्रागभावाना व्यभिचारात् स्वस्वप्रागभावमात्रस्यैव तत्र कारणत्वा-

वधारणात् प्रकृते व्यभिचाराभावात्। द्वित्वादिप्रागभावाना सर्वसाधारण्यमिति चेत् न एवं सति चतुष्ट्याद्युत्पत्तौ द्वित्वादिप्रागभावानामावश्यकत्वेन द्वयमिदं त्रयं चतुष्टयं चेति स्यात्। अत एव व्यङ्ग्यत्वं ब्रूम इति चेत् न तत्र दोषस्योक्तत्वात्। प्रागभावानां चासाधारणकारणत्वस्य समर्थितत्वात्। यद्वा शुद्धया अपेक्षाबुध्या द्वित्वं द्वित्वसहितया त्रित्वमित्याद्युन्नेयम्। शुद्धत्वं चैकत्वान्न संख्याविषयत्वम्। ननु द्वे द्रव्ये त्रीणीमानीति संख्याविशिष्टप्रत्यक्ष एव विशेषणस्य द्वित्वादेर्विनाशात् विशेषणसम्बन्धाधीनत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य वर्तमानविशेषणविषयत्वादिति विशिष्टज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् न विशेषणस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वात् जनकत्वं च पूर्वमत एव द्वित्वादेरिति वा॥

अथ परिमाणम्। कालवृत्तिवृत्तित्वे सति एकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं परिमाणत्वं परिमितिव्यवहारासाधारणकारणगुणत्वं वा। तच्चतुर्विधम्। अणुत्वं महत्त्वं ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं च। तत्राणुत्वं परमाणुवृत्ति तच्च पारिमाण्डिल्यं(१) तत्समानाधिकरणं परमह्रस्वत्वम्। अवान्तराणुत्वं द्व्यणुकमात्र-

(१) पारिमाण्डल्य—पा० ३ पु०।

त्रुत्ति तत्समानाधिकरणमेवावान्तरह्रस्वत्वं त्र्यणुकमारभ्य महीमहीधरसागरादिपर्यन्तमवान्तरमहत्त्वं तत्समानाधिकरणमेवावान्तरदीर्घत्वम् । आकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वं तत्समानाधिकरणं च परमदीर्घत्वं एवं सर्वमेव द्रव्यं परिमाणद्वययोगि । ह्रस्वत्वदीर्घत्वे न परिमाणे इति केचित् । तन्न महत्सु दीर्घमानीयतामिति निर्धारणबलात् तत्सिद्धिः । न च महत्त्वविशेषविषयकत्वेनावयवसंस्थानविशेषविषयकत्वेन वा निर्द्धारणोपपत्तिरिति वाच्यम् । इदमस्मान्न महत् किं तु दीर्घमिदमस्मान्न दीर्घं किं तु महदिति प्रतीतिवैलक्षण्यात् तत्सिद्धिः। एवं महत्तरेषु दीर्घतरमानीयतामिति प्रतीतेरपि तद्भेदसिद्धिः । न च महत्सु वर्त्तुलं चतुरस्रं त्रिकोणं चानीयतामिति निर्द्धारणबलाद्वर्त्तुलादिकमपि परिमाणं स्यादिति वाच्यम् तेषां महत्त्वविशेषत्वात् अन्यथा गौरवात् । सङ्कोचविकाशवदवयवसंस्थानविशेषत्वाद्वा दीर्घत्वह्रस्वत्वे न नित्ये इत्येके । तन्न परममहत्त्ववदितरापेक्षया आकाशादीनां परमदीर्घत्वस्य परमाणुषु परमह्रस्वत्वस्य चौपचारिकप्रतीतेः । यदि परमह्रस्वत्वं परमाणुत्ववान्तरह्रस्वत्वं च द्व्यणुकेष्वेव तदा एवं सापेक्षया समिदादिषु कथं ह्रस्वत्वव्यवहारः कुवलयापेक्षया कथमा-

मलकादावणुत्वव्यवहार इति चेत न तद्व्यवहारस्य भाक्तत्वात् । भक्तिश्च प्रकर्षाभाव एव उभाभ्यां भजनात । यत्र वास्तवं ह्रस्वत्वं यत्र चावास्तवमुभयत्रापि प्रकर्षाभावस्य सत्त्वात । नन्ववान्तरमहत्त्वदीर्घत्वयोः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं परमदीर्घत्वह्रस्वत्वयोः किं प्रमाणमिति चेत् योगिप्रत्यक्षमेव । तद्विधिश्चान्याप्युच्यते(१) अणुपरिमाणं स्वसमानाधिकरणपरिमाणभिन्नं परिमाणत्वात महत्त्ववत एवं परममहत्त्वं स्वसमानाधिकरणपरिमाणभिन्नं परिमाणत्वात् महत्त्ववत् । यद्वा परिमाणत्वं स्वसमानजातीयसमानाधिकरणत्वव्याप्यं कालवृत्तिवृत्तित्वात् दिग्वृत्तिवृत्तित्वाद्वा संयोगत्ववत् विभागत्ववत् । तत्रानित्यमहत्त्वं संख्यापरिमाणप्रचययोनि त्रसरेणुमहत्त्वं सख्यामात्रयोनि ईश्वरापेक्षाबुद्ध्या द्व्यणुकेषु त्रिषु वर्त्तमानया बहुत्वसंख्यया तदुत्पत्तेः अवयवमहत्त्वप्रचययोस्तत्राभावात् । समानमहत्त्वसमानबहुत्वावयवारब्धद्रव्यापेक्षया तूलकादिपरिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयस्य कारणत्वमवयवप्रचयमहत्त्वसाम्ये भूयोऽवयवारब्धे महत्त्वोत्कर्षदर्शनात् बहुत्वस्य समानप्रचयबहुत्वावयवारब्धापेक्षया महावयवारब्धे महत्त्वो-

(१) तद्विद्वासायान्यदप्युच्यते--पा० २ पु० ।

त्कर्षदर्शनान्महत्त्वस्य साकल्ये तु सर्वेषाम् । यद्वान्वय-व्यतिरेकित्वात् द्व्यणुकपरिमाणं परमाणुद्वयनिष्ठयेश्वरापेक्षाबुद्धिजनितया द्वित्वसंख्यया जन्यते ह्रस्वत्वमपि तथैव कार्यभेदस्तु प्रागभावभेदात् महत्त्वकारणमिव दीर्घत्वकारणभेदस्तु प्रागभावभेदादेव । विनाशस्त्वनित्यपरिमाणानां सर्वेषां स्वाश्रयविनाशादेव । परिमाणत्वजातिसिद्धौ प्रमाणमनुगतप्रत्यक्षमेव । यद्वा महत्परिमाणं महापरिमाणासमानाधिकरणगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत् मूर्तगुणत्वाद् रूपवत् मूर्तपदं ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय तेषां महापरिमाणासामानाधिकरण्याभावात् ॥

अथ पृथक्त्वम् । प्रक्रियान्तरमस्य संख्यावत् । अवधिव्यङ्ग्यत्वे सत्येकमात्रवृत्तिवृत्त्यनेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथक्त्वम । प्रमाणं चात्रेदमस्मात् पृथगित्यबाधितं प्रत्यक्षमेव । तत्र विमतिपत्तौ संख्यात्वमेकानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि गुणत्वव्याप्यजातित्वात् रूपत्ववत् । रूपत्वादीनां संख्यावृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनैव वा साध्यसत्त्वात् । ननु पृथक्त्वबुद्धिरितरेतराभावेनैवान्यथासिद्धेर्न तद्गुणान्तरमिति चेत् न पृथक्त्वस्यावधिनिरूप्यत्वादन्योन्याभावस्य च प्रतियोगिनिरूप्य-

स्त्वात् इदमस्मात् पृथगिदमिदं न भवतीति प्रतीतिभेददर्शनात्। प्रातिपदिकार्थमात्र एव पञ्चम्यनुशासनबलादिति चेत् तर्हि अन्यारादितरर्ते इत्यत्रान्यशब्दस्यार्थपरतया तदर्थकनञ्प्रयोगेऽपि पञ्चम्यापत्तेः। तथा च घटान्न पट इति स्यात्। एवं तर्हि अन्यदर्थान्तरमितरद्भिन्नमित्यादिशब्दा अपि पृथक्त्वपर्याया एव स्युरिति चेत् कः सन्देहः। नञर्थविशिष्टः पृथक्त्वशब्दार्थो न तु नञर्थमात्रमिति चेत् न अपटो घट इत्यत्रापि पञ्चम्यापत्तेः। वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वम् भवति हि तस्मात् पृथगिति तस्माद्विशिष्ट इत्यर्थ इति चेत् न दण्डविशिष्टोऽयं देवदत्तो न तु दण्डाविशिष्टात् पृथगिति प्रतीतेः। न च वैधर्म्यमेव पृथक्त्वं श्यामाद्रक्तो विधर्मा न तु पृथगिति प्रतीतेः न च सामान्यविशेष एव पृथक्त्वं पदार्थत्रयवृत्तित्वे सत्तया द्रव्यमात्रवृत्तित्वे द्रव्यत्वेन सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्। यदि पृथक्त्वं गुणः कथं गुणकर्मादौ तत्प्रतीतिरिति चेत् न तत्र तद्व्यवहारस्य गौणत्वात्। अन्योन्याभाववत्त्वैव च गुणयोगः प्रतीतिश्च कथं गौणीति चेत् न प्रतीतेरारोपरूपत्वात् महान् शब्द इतिवत् अन्योन्यावधिकं प्रतिद्रव्यमेव पृथक्त्वं प्रतीयत' इति प्रतिद्रव्यविश्रान्त-

मेव । अनेकद्रव्यमपि द्विपृथक्त्वादिकमित्यत्र न प्रमाणं द्वौ पृथगिति प्रतीतेर्द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां पृथक्त्वमेवान्यथासिद्धत्वात् । द्वौ पीताविति-वदिति चेत् न प्रत्येकविश्रान्तपृथक्त्वयोरन्योन्यावधिकत्वात् । भवति हि चैत्रान्मैत्रः पृथगिति चैत्रमैत्रौ द्वौ पृथगित्यत्र तु चैत्रमैत्रयोः प्रत्येकं नावधित्वं नहि भवति चैत्रमैत्रौ चैत्रान्मैत्राद्वा पृथगिति द्विपरत्व-बन्दीग्रहस्तु तत्रैव मोचनीयः । द्विपृथक्त्वादौ पृथक्त्वजातेरन्यावान्तरजातिर्न वर्तते प्रतीतिवैलक्षण्यं द्वित्वादिघटितमेवेति । यद्यपि भाष्यस्वरसस्तथापि द्विपृथक्त्वादाववान्तरजातिर्वर्तत एव द्वित्वत्वादिजातिः परं तत्र न वर्त्तते तद्विशिष्टबुद्धिस्तु द्वित्वादिगुणाधीनैवेत्याचार्याः । तत्रापि द्विपृथक्त्वोत्पत्तिकाले यदि द्वित्वमुत्पद्यत एव तदा तत्र समानाधिकरणं द्वित्वं विशेषणमन्यथोपलक्षणं द्विपृथक्त्वादिप्रक्रिया द्वित्वादिप्रक्रियावद् द्रष्टव्या । एकत्ववदेकपृथक्त्वस्यापि कारणगुणपूर्वकत्वमाश्रयनाशनाश्यत्वं द्वित्वादिवत् द्विपृथक्त्वाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं तन्नाशनाश्यत्वं च । समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां च द्वित्वद्विपृथक्त्वादीनां परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं

नास्तीत्यदोषः ॥

अथ संयोगः । विभागप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वे सत्यनेकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं संयोगत्वम् । द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा । पार्थिवपरमाणुरूपासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा । रसादिप्रक्षेपेणापि द्रष्टव्यम् । प्रमाणं त्वत्र प्रत्यक्षमेव । भवति हि संयुक्ताविमाविति धीः प्रात्यक्षिकी । स चायं त्रिविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्चेति । तत्र अन्यतरकर्मजो यथा स्थाणुश्येनयोः । उभयकर्मजो यथा मल्लयोर्मेषयोर्वा । संयोगजश्च यथा तन्तुतुरीसंयोगात् पटतुरीसंयोगः यथा वाङ्गुलीतरुसंयोगाद्धस्ततरुसंयोगः कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः सर्वत्र द्रष्टव्यः । कारणसंयोगिना हि कार्यमवश्यं संयुज्यते । भवति ह्यङ्गुलीमात्रकर्मणा तरुसंयोगे जाते निश्चलस्यापि पाणेस्तरुसंयोगप्रतीतिर्भुजतरुसंयोगप्रतीतिः शरीरतरुसंयोगप्रतीतिश्च । क्वचिद्द्वाभ्यां तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्तुकाकाशसंयोगः बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः । क्वचिदेकस्मादेव कारणाकारणसंयोगाद्

द्वयोः कार्याकार्यसंयोगयोरुत्पत्तिः यथा पार्थिवाप्यपरमाण्वोः संयोगे सति तयोरेव सजातीयापरपरमाणुद्वयसंयोगे सति द्व्यणुकद्वयारम्भे वा रूपाद्युत्पत्तिसमकालमितरेतरकारणाकारणगतात् संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ भवतः तत्र मानं पार्थिवद्व्यणुकमाप्येनाणुनाऽऽप्यं च द्व्यणुकं पार्थिवेनाणुना संयुज्यते तदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यत्वात् यद्यदकार्यत्वे सति यत्संयोगिकार्यं तत्तेन संयुज्यते तथा तुरीसंयुक्ततन्तुकार्यः पटस्तुर्येति । अत्र च पार्थिवः परमाणुराप्यद्व्यणुकसंयोगी आप्यद्व्यणुकाजनकत्वे सत्याप्यद्व्यणुकसमानाधिकरणसमानकालीनसंयोगाश्रयत्वात् यदेवं तदेवमित्यनुमानमसङ्गतं प्रकारान्तरेण तत्संयोगसिद्धौ विवक्षितासिद्धेः । सोऽयमनेकवृत्तिरव्याप्यवृत्तिश्च तत्र यावदन्योन्याभावसमानाधिकरणत्वमनेकवृत्तित्वम् आश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वं वा स्वसमानाधिकरणैकत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् स्वसमानाधिकरणपरिमाणात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं वा गुणानेकवृत्तित्वम् अव्याप्यवृत्तित्वं च स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा स्वा-

त्यन्ताभावविरोधित्वं वा स्वाविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा । कथमेवमिति चेत् अनुभवबलात् भवति हि मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्न(१) शाखायामिति धीः । मूलशाखे एव संयोगतदभावाश्रयाविति चेत् न वृक्षगत्वेन द्वयोरनुभवात् । विरोधिनोरेकाश्रयत्वाभावादनुभवो भ्रम एवायं किं न स्यादिति चेत् अबाधितानुभवबलेनानयोर्विरोधस्यैवाभावात् नहि विरोधाविरोधावनुभवमभिभूयावकाशमासादयतः । अन्येषां पदार्थानां नेयं रीतिरिति चेत् माभूत् सर्वेषां स्वभावस्य साधारण्ये जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गात् । यद्वा संयोगो व्याप्यवृत्तिरेव किंत्ववयवावच्छेदेन तु तदाधारता निरूप्यते इत्येवाव्याप्यवृत्तित्वार्थः । यद्वा अवयवसंयोगे उपलभ्यमान एवावयविसंयोग उपलभ्यते यत्रावयवे संयोगाभावस्तस्मिन्नुपलभ्यमानेऽपि नोपलभ्यत इत्यव्याप्यवृत्तित्वार्थः । सोऽयं द्रव्यगुणकर्मणामसमवायिकारणं तत्र द्रव्यारम्भे निरपेक्षः नहि तन्तूनां परस्परसंयोगे पटारम्भे कस्यचिदपेक्षा । रूपादीनामारम्भेऽग्निसंयोग औष्ण्यमपेक्षते । कर्मारम्भे नोदनाभिघातौ स्पर्शवेगावपेक्षेते इति गुणकर्मारम्भे सापेक्षः । विभुनोरजोऽपि संयोग इति चेत् न

(१) किं तु शाखायां—पा० २ पु० ।

संयोगव्यापिकाया युतसिद्धेस्तत्राभावात् नहि पृथगाश्रयाश्रितत्वं पृथग्गतिमत्त्वं वा युतसिद्धिर्विभुनोः सम्भवति । यद्यपि प्रत्येकमनयोर्न व्यापकता संयोगित्वेऽपि विभुपरमाण्वोः पृथगाश्रयाश्रयित्वाभावात् संयोगित्वेऽपि शरीरत्वगिन्द्रिययोः पृथग्गतिमत्त्वाभावात् पृथग्गतिमत्त्वं हि परस्परविभागहेतुक्रियावत्त्वं तच्च तयोर्नास्ति तथाप्येतदद्वयान्यतरत्वं संयोगव्यापकं द्रष्टव्यम । अवयवावयविनोः पृथग्गतिमत्त्वेऽपि युतसिद्धिव्यतिरेकः परस्परविभागहेतुः क्रियाविरहादेव । श्येनावयवकर्मजन्यविभागसमकालं श्येनकर्मचिन्तायां कर्मसंयोगौ सम्भूयापि संयोगं जनयत इति कन्दलीकृतः । तथाहि श्येनावयवकर्मजन्यविभागश्येनकर्मणी पूर्वसंयोगनाशविभागौ श्येनावयवस्थाणुसंयोगश्येनकर्मजनितविभागजन्यसंयोगनाशौ तदुत्तरं श्येनावयवस्थाणुसंयोगश्येनकर्मभ्यां श्येनस्थाणुसंयोगः । प्रत्येकमवधृतसामर्थ्याभावात् नैवमिति किरणावलीकृतः । तथाहि संयोगजश्च संयोगो विभागाविरोधी संयोगेनान्तरा विभागाजननात् । कर्मजस्तु संयोगो विभागविरोधी कर्मणान्तरा विभागजननात् न चैकस्यैव विभागविरोधित्वं तदविरोधित्वं सम्भवतीति किञ्च श्येनकर्मसम-

कालमवश्यं तदवयवकर्मणा भवितव्यम् अवयविकर्मणां यावदवयवकर्मव्याप्तत्वात् । तथा च कर्मवति कर्मानुत्पत्ते-रवश्यं श्येनावयवकर्मनाशानन्तरमेव श्येनकर्मणा भवितव्यमिति कुतो यौगपद्यम् । यौगपद्ये च तदुभयजनितसंयोगाविरुद्धजातिद्वयसमावेशः स्यात् । न च तदुभय-विजातीय एवायं संयोगस्तादृशजातेर्योग्यानुपलब्धिप्रतिहतत्वात् संयोगस्य त्रिविधस्यापि समानाधिकरणाद्विभागाद्विनाशः । यदा निष्क्रियमेव द्रव्यं विनश्यति तदाश्रयनाशादपि संयोगनाशः क्वचिदाश्रयनाशविभागाभ्यामपि । तद्यथा अंशुकर्मजनितविभागाद् यदा तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म तन्त्वारम्भकसंयोगनाश इति कन्दलीकृतः । तदसत् द्रव्यविनाशकाले विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य कार्य-समानकालीनत्वनियमादिति किरणावलीकृतः ॥

अथ विभागः । स्वजनककर्मोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्पत्तिकवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विभागत्वम् । द्रव्यासमवायिकारणवृत्तित्वे सत्येकमात्रवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा विभक्तप्रत्यय-विशेषणत्वं वा । संयोगाभाव एव विभाग इति चेत् असन्ताभावत्वे रूपादिष्वपि प्रसङ्गात् । द्रव्यवृत्तित्वेन

विशेषितोयमिति चेत् न अत्रयत्रात्रयविनोरपि प्रसङ्गात् । संयोगध्वंसासात्रिति चेत् न एकसंयोगिनाशेऽपि विभागप्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगिद्वयवृत्तिः संयोगध्वंसो विभाग इति चेत् न द्वित्वस्यातन्त्रत्वात् । न हि घटत्वनिबन्धनो(१) घटव्यवहारस्तदेकत्वानेकत्वनिबन्धनः(२) । ननु विभागस्य क्षणद्वयमात्रावस्थायितया तदुत्तरकालमपि विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्या संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः संयोगध्वंसो वा संयोगासमानकालीनः संयोगध्वंसो वा संयोगिद्वयनिष्ठो विभागः स्यादिति चेत् न उक्तोत्तरत्वात् । प्रमेयाधिक्याधीनो हि विलक्षणप्रत्ययो न विशेषणैकत्वमात्राधीन इति । किञ्च संयोगस्य समानाधिकरणविरोधिगुणनाश्यत्वात् स एव गुणो विभागः । कर्मैव संयोगनाशकमस्त्विति चेत् न कारणनाशविरोधिगुणयोरेव गुणनाशकत्वकल्पनात् किञ्च यत्राङ्कुरीकर्मणाङ्कुरीतरुसंयोगस्तस्माद्धस्ततरुसंयोगस्ततो भुजतरुसंयोगस्ततः शरीरतरुसंयोगस्तत्राङ्कुर्यामुत्पन्नेन कर्मान्तरेणाङ्कुरीतरुविभागादङ्कुरीतरुसंयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशकः समानाधिकरणो, गुण एव वाच्यः अङ्कुरीकर्मणो व्य-

(१) परतन्त्रो—पा० २ पु० । (२) परतन्त्रो—पा० ३ पु० ।

धिकरणस्यापि संयोगनाशकत्वप्रसङ्गात् ।। विभागः सन्निस्वावधिनप्रत्ययात् घटात्; पटोऽयं विभक्त इति सावधिकत्वात् शब्दसंयोगाजन्यशब्दासमवायिकारणत्वात् विभागाभावस्यैव संयोगापत्तौ विनिगमकाभावात् न संयोगध्वंसो विभागः । हिमविन्ध्यौ विभक्ताविति धीस्तु संयोगाभावे विभागारोपरूपा विभागपदस्य नानार्थत्वाद्वा । किञ्च संयोगत्वं द्विष्ठमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं जातित्वात् मेयत्वात् घटत्वदित्यनुमानादपि विभागसिद्धिः । सोऽयं विभागस्त्रिविधोऽन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च । उभयकर्मजे यद्यपि दण्डद्वयजन्ये घटे एकदण्डजन्यो न विशेषस्तथा न विशेषो युक्तः तथाप्यन्यतरकर्मजे विभागे पटाद् घटो विभक्त इति धीरुभयजे तु मल्लौ मेषौ वान्योन्यं विभक्ताविति धीरिति प्रत्ययकृत एव विशेषो द्रष्टव्यः । विभागजस्तु द्विविधः कारणमात्रविभागपूर्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्च तत्राद्यो वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागाद्दलाकाशविभागः दलकर्मत एव किं न स्यादिति चेत् न कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकतया तदविरोधिविभागजननासामर्थ्यात् न ह्येकं कर्मोभयं विरुद्धं का-

यं कर्तुमीष्टे कार्यविरोधेन कारणविरोधस्यापि कल्पयितु मर्हत्वात् कारणविरोधस्तु कर्मवैलक्षण्यकल्पननिवर्तनीय एव कर्मवैचित्र्यं तु किञ्चिदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकस्य तत्प्रतिद्वन्द्विविभागमात्रजनकम् किञ्चिच्च तदविरोधिविभागमात्रजनकमिति । दृष्टं हि विकसत्कमलकुड्मलादौ द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकस्य तत्प्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वम् । अन्यथा कमलकुड्मलमपि नश्येदिति । तथा च वंशदलकर्म यदि द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिवंशदलाकाशविभागमपि जनयेत दलद्वयविभागं न जनयेत् तस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वात् । ननु कर्मवैजात्यमन्यथापि सम्भवति किञ्चित् कर्म विरोधिनमविरोधिनं च विभागं जनयेत् किञ्चिद्वा विरोधिनमेवेति चेत् न एतावतापि विरुद्धकार्यजनकत्वविरोधस्यानिवृत्तेः । वैजात्यकल्पना वस्तुस्वाभाव्यमेवाविरोधं निवर्त्तयिष्यतीति चेत् न कार्यविरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदधीनकारणवैजात्यस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् । उभयजनकस्य च सन्दिह्यमानत्वान्न तदनुरोधिवैजात्यकल्पनम् । ननु वंशदलकर्म विरोधिविभागजनकं विरोधिविभागजनकत्वादित्यत्रान्वयेन दृष्टान्ताभावो द्रव्ये व्यभिचारात् । न च

यदविरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिविभागजनकं यथा कमलदलकर्मेतिव्यतिरेकीति वाच्यम् । द्रव्ये व्यभिचारादिति चेत् मैवं दलाकाशविभागो न द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मजन्यः द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागत्वात् कमलदलविभागवदिति भावार्थत्वात् । ननु संयोगे ऽप्ययं न्यायः कथं न स्यात् द्रव्यारम्भकसंयोगजनकस्य कर्मणो द्रव्यानारम्भकसंयोगजनने विरोधात् तथा च कारणद्वयसंयोगपूर्वकाः कारणाकारणसंयोगाः स्वीक्रियन्तामिति चेत् न संयोगस्वरूपतो विरोधाभावात् अनारम्भकद्रव्यसमवायाधीनं हि संयोगस्य द्रव्यानारम्भकत्वं न स्वरूपतः । नन्वारम्भकेऽपि तन्त्वादौ रण्डाकरण्डावस्थिते वर्तमानानां संयोगानामनारम्भकत्वदर्शनात् । नूनं संयोगे वैजात्यं तदधीनं च कर्मण्यपि वैजात्यमिति कथमारम्भकसंयोगजनके नानारम्भकोऽपि संयोगो जननीय इत्यवश्यं कारणमात्रसंयोगात् कारणाकारणसंयोग उत्पादनीय इति चेत् न सहकारिभेदसमवधानादेव तदुपपत्तौ वैजात्यकल्पने मानाभावात् । सोऽयं विभागः कारणद्वयवर्त्ती कार्यनाशविशिष्टं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्याकाशादिविभागं जनयति निरपेक्षस्य जनकत्वे कर्म-

त्वापत्तेः । संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति तल्लक्षणात् । कार्यविनाशो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः स्वातन्त्र्यं चावयवानां द्रव्यनाशवैशिष्ट्यमिति भाष्यकारीयविकल्पार्थ इति कन्दलीकृतः । कार्यनाशो द्रव्यनाश एव स्वातन्त्र्यं चावयवानां द्रव्यनाशवैशिष्ट्यमेव विवक्षामात्राद्‌यं विकल्प इति किरणावलीकृतः । एवं कारणाकारणविभागपूर्वकोऽपि विभागो द्रष्टव्यः । अङ्गुली(१)तरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्तेन शरीरतरु(२)विभाग इति कथमन्यथा *संयोगपरम्पराविनाशः । विनाशस्तु सर्वेषां* विभागानां समानाधिकरणात् संयोगादेव अन्यथा संयुक्तप्रत्ययवत् विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिप्रसङ्गः ॥

अथ परत्वापरत्वे । कालपिण्डसंयोगासमवायिकारणत्वे सत्यपरत्वभिन्नैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वं कालिकपरत्वम् । स्पन्दविषयकापेक्षाबुद्धिजन्यत्वे सत्यपरत्वानाश्रयत्वं वा यद्विशिष्टे द्रव्ये परमिति प्रत्ययस्तत्परत्वम् यद्विशिष्टेऽपरमिति प्रत्ययस्तदपरत्वमित्याचार्याः । ननु दैशिकयोस्तयोर्न प्रमाणं परापरबुद्ध्योः संयुक्तसंयोगाल्पयिस्त्वभूयस्त्वाभ्यामेवान्यथासिद्धेरिति चेत् न तथा सति प्रमातर्यपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । भवति

(१) अङ्गुरी—पा० ३ पु० । (२) भुजतरु-पा० ३ पु० ।

हि वाराणसी मत्तः परेतिधीः न तु वाराणसीतोऽहं पर इति संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वाविशेषेऽपि प्रमातरि परत्वापरत्वयोरनुत्पादः कारणशक्तिनियमात् । यथा भेर्याकाशसंयोग आकाश एव शब्दं जनयति न भेर्यामपि तद्वत् संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वबहुत्वाद्विशेषेऽपि प्रमेय एव परत्वापरत्वे न प्रमातर्यपीति । ननु परत्वापरत्वव्यवहारे ऽपि कारणशक्तिः कथं नाश्रीयते इति चेत् न कारणशक्तेः कार्योत्पाद एव नियमात् व्यवहारस्तु निमित्तमात्राधीन एवेति विशेषात् । एकस्यां दिशि वर्त्तमानयोर्मूर्त्तयोरल्पतरसंयुक्तसंयोगादपरत्वं तदपेक्षं च बहुतरसंयुक्तसंयोगात् परत्वम् । विनाशस्तु परत्वापरत्वयोः क्वचिदपेक्षाबुद्धिनाशात् क्वचिदसमवायिकारणसंयोगनाशात् क्वचिदाश्रयनाशात् क्वचिदाश्रयनाशसंयोगनाशाभ्यां क्वचिदपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशाभ्यां क्वचिच्च सर्वनाशैरिति सप्तधा(?) तदुक्तम्—

अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यसंयोगनाशनात् ।
पृथक् द्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाशः सप्तधानयोः ॥ इति।

अथ बुद्धिः । विषयप्रवणत्वं बुद्धित्वम् । इच्छासाक्षात्कारणात्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं

वा । सा च द्विविधा विद्या चाविद्या च । तत्र विशेष्यावृत्त्यप्रकारकं ज्ञानं विद्या मिथ्याज्ञानमविद्या । तत्र विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अर्थजन्यं ज्ञानं वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं वा साक्षात्कारिज्ञानं वा । साक्षात्त्वं सामान्यविशेषस्तत्त्वमित्यर्थः । एतद्द्वयमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा । नक्तञ्चरनयनरश्मिः नेन्द्रियं किन्तु तेजोन्तरमेव । शब्दरूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वमिति तदुपग्रहाय कर्त्तव्यमित्यन्ये । इन्द्रियाणि तु घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि षट्(१)। सन्निकर्षश्चैषां संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्च । संयोगेन द्रव्याणां संयुक्तसमवायेन द्रव्यगतजातीनां गुणानां कर्मणां च(२) संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणकर्मगतजातीनां समवायेन शब्दस्य समवेतसमवायेन शब्दत्वकत्वगत्वादीनां विशेषण-

(१) घ्राणरसनचक्षुश्रोत्रत्वङ्मनांसि षट्–पा० ३ पु० ।

(२) ग्रहणमित्यधिकं ३ पु० ।

विशेष्यभावेनाभावस्य ग्रहणम् । तत्र वहिर्द्रव्याणां महत्त्वे सत्युदभूतरूपवत्त्वं योग्यता बाह्यद्रव्यगतसामान्यगुण-कर्मणामुद्भूतरूपवत्त्वमहत्त्वैकार्थसमवेतत्त्वं सामान्यानां च योग्यव्यक्तिगतत्वं शब्दस्य कर्णशष्कुल्यवच्छेदेनोत्पत्तिः तत्सामान्यस्य योग्यशब्दगतत्वमेव संसर्गाभावस्य योग्यप्रतियोगिकत्वम् अन्योन्याभावस्य योग्याधिकरणत्वम् स्वरूपयोग्यता भवति हि स्तम्भः पिशाचो न भवतीति चाक्षुषी प्रतीतिः । विशेषणता च सम्बन्धान्तरगर्भा शुद्धा चेति द्वयी । तत्राद्या संयुक्तविशेषणतादिभेदेन षोढा यथा संयुक्तविशेषणतया द्रव्यविशेषणीभूताभावग्रहणम् संयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादौ रसाभावग्रहणम् संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया रूपत्वादौ रसत्वाद्यन्योन्याभावग्रहणम् समवेतविशेषणतया ककारादौ गत्वाद्यभावग्रहणम् समवेतसमवेतविशेषणतया कत्वादौ गत्वाद्यन्योन्याभावादिग्रहणम् । विशेषणविशेषणतया चाभावादिवैधर्म्यादिग्रहणम् । सामान्यलक्षणा च प्रत्यासत्तिर्विशेषणताविशेष एव । भासन्ते ह्यतीतानागतधूमादयो धूमत्वसामान्यविशेणतया सेयं संयुक्तसमवेतविशेषणता । संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया च रूपत्वादिसामान्यविशे-

पणतया च अतीतानागतरूपादय इत्याद्यूह्यम । योगजधर्मश्च प्रत्यासत्यन्तरमेव तत्संस्कृतेन मनसातीतानागतस्वरूपायोग्यपरमाण्वाकाशादीनामनिरासात् । ज्ञानलक्षणा तु संयुक्तसमवेतविशेषणतैव । मनःसयुक्तात्मसमवेतज्ञानविशेषणतया परमाणुप्रभृतीनामपि भानात् । भवति हि परमाणुमहं जानामीति प्रत्यक्षम् बहिर्द्रव्यग्रहे चतुर्विधः सन्निकर्षः तन्त्रं सचेन्द्रियार्थयोरन्योन्यमिन्द्रियावयवार्थावयवयोरन्योन्यमिन्द्रियावयवार्थयोरर्थावयवेन्द्रिययोश्च । तदेतद् द्विविधम् । निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्राद्यं वैशिष्ट्याविषयकं निष्प्रकारकं वा । न तत्र प्रमाणमिति चेत् न विशिष्टज्ञानस्यैव तत्त्व प्रमाणत्वात् । न हि विशेषणज्ञानमन्तरेण विशिष्टज्ञानमुत्पद्यते अनुमित्यादौ तथा दर्शनात् । तथा च गौरिति प्रत्यक्षं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वादनुमितिवत् । न च परोक्षत्वमुपाधिः प्रत्यभिज्ञाने साध्याव्यापकत्वात् नापि विशिष्टविशेषणत्वं पक्षेतरत्वात् न च व्याप्यत्वासिद्धिः अनुमितौ साध्यस्य शाब्दज्ञाने पदार्थस्य विशेषणस्य ज्ञातविशिष्टधीमात्रे जनकत्वदर्शनात् । न च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तत्त्व तन्त्रं न तु

विशेषणज्ञानमिति वाच्यं लाघवेन विशेषणज्ञानस्यैव जनकत्वकल्पनात् । किञ्च प्राथमिकगौरिति प्रत्यक्षे गोत्वस्य विशेषणस्य पूर्वानुभूतस्य कथं निर्विकल्पकमन्तरेण ज्ञानं स्यात् । पूर्वजन्मानुभवस्य प्राग्भवीयसंस्कारद्वारा कारणत्वकल्पनापेक्षया तज्जन्मानुभवस्यैव कल्पनौचित्यात् । जागराद्यज्ञाने च विशिष्ट(१)ज्ञानत्वेनाव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यत्वमनुमेयं विशिष्टज्ञानत्वात् । न च विशेषणवैयर्थ्यं निर्विकल्पके व्यभिचारवारकत्वेन(२) सार्थकत्वात् । तदसिद्धिदशाया तत्र कथं व्यभिचार इति चेत् न असिद्धेः परेण व्यभिचारोद्भावनस्य दृष्टत्वात् । अनवस्थया व्याप्तिग्रह एव न स्याद्यदि विशिष्टज्ञानत्वादिति न क्रियेत । ततो येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्ग्रहितुं न शक्यते तदेव सार्थकं न तु व्यभिचारवारकमेवेत्यपि वदन्ति । विशिष्टज्ञाने च विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षस्तदुभयासंसर्गाग्रहश्च कारणम् । विशेषणसंनिकर्षोऽपीत्येके । तच्चैतदुभयमपि साक्षात्कारि इन्द्रियजन्यत्वस्यैव साक्षात्त्वप्रयोजकत्वात् । अयं गौरितिसाक्षात्कारे गोशब्दोऽप्युपनीतो भासते चन्दने सौरभवत् ।

१) विशेष—पा० ३ पु० । (२) वारणेन—पा० ३ पु० ।

यद्वा तटस्थ एव शब्दः न तु विशिष्टप्रत्ययविषयः द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञाने द्वित्ववत् तस्माद् वृत्तिरूपं तु वैशिष्ट्यं तत्रापि स्फुरति संज्ञास्मारकं तु निर्विकल्पकमेव यदुक्तम् ।

यत् संज्ञास्मरणं नाम न तदप्यन्यहेतुकम् ।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् सञ्ज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ इति ।

अथ लैङ्गिकम् । तत्र व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मो लिङ्गं तत्परामर्शः परामृश्यमाणं वा तदेवानुमितिकरणम् । ननु कथमुत्तरः पक्षः अतीतानागतधूमादेरसतः करणत्वानुपपत्तेरिति चेत् न तत्र धूमादिप्रागभावप्रध्वंसयोरेव विद्यमानयोः करणत्वात् । तयोरपि सामान्यतो वह्निव्याप्यत्वात् । नहि यत्र धूमप्रागभावप्रध्वंसौ तत्र न वह्निरिति । अधूमाद् धूलीपटलादेः कथं वह्न्यनुमितिरिति चेत् न ब्रूमो धूमः करणमपि तु व्याप्यत्वेन परामृश्यमाणं करणमिति । तथा च ताद्रूप्येण परामृश्यमाणं धूलीपटलमपि कथं न करणं स्यात् पूर्वदिनवृत्तितया निश्चितादिदानीं सदसत्त्वाभ्यां सन्दिह्यमानात् कथमनुमितिः स्यात् धूमध्वंसयोरुभयोरपि सान्दिग्धत्वादिति चेत् न श्वस्तनत्वविशिष्टधूमध्वंसस्य तत्रापि निश्चितत्वात् सत्यपि धूमे विशेषणतावच्छेदकस्य श्वस्तनत्वस्याभावादित्यलमनेन ।

तत्रापि व्याप्तिरव्यभिचरितः सम्बन्धः। ननु व्यभिचारः साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं तदभावश्चाव्यभिचारः कथं केवलान्वयिनि स्यात् तत्र साध्यात्यन्ताभावाप्रसिद्धेरिति चेत् न केवलान्वयिनि सम्बन्धमात्रस्यैव व्याप्तित्वात् तदतिरिक्तस्थले त्वव्यभिचरितत्वस्योक्तत्वात्। एवं सत्यननुगम इति चेत् न अननुगतस्यैवानुमितिजनकत्वात्। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पक्षधर्मताज्ञानस्यैव जनकत्वात् अनुमितिविशेषं प्रति व्याप्तिविशेषस्य प्रयोजकत्वात्। यद्वा अविनाभावसम्बन्धो(१) व्याप्तिः। ननु साध्यं विना साधनस्याभावो वाऽविनाभावः साध्यसद्भावे साधनसद्भावो वा द्वयमपि व्यभिचारि साधारणमिति चेत् न साध्यं विनेति साध्यात्यन्ताभाववति साधनस्याभाव इत्यर्थत्वात्। तथा च साध्यात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यमेव पर्यवस्यति साध्यविशेषमादायानुपपन्नमिदं नहि महानसीयवह्न्यभाववति पर्वतीयोपि धूमो न वर्तेत इति चेत् न साध्यसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात्। विशेषाभावाधिकरस्य सामान्याभावस्यानुभवसिद्धत्वात्। भवति हि वह्निरत्र नास्ति महानसीयो वह्निरत्र ना-

(१) अविनाभूतः सम्बन्धो—पा० ३ पु०।

रतीति प्रतीतिभेदः प्रतियोगितावच्छेदकभेदादभावभेदानुभवात् वह्नित्वमहानसीयवह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदात् विशेषाभावस्य विशेषान्तराविरोधित्वात् सामान्याभावस्य च तद्विरोधित्वात् विशेषाभावनिश्चयेऽपि सामान्याभावसन्देहाच्च । भवति हि वायौ पार्थिवादिरूपविशेषाभावनिश्चयेऽपि वायौ रूपं नवेति सन्देहः । स कथं सामान्याभावमन्तरेण स्याद्विशेषाभावानां निश्चितत्वात् । यद्वा कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । ननु कृत्स्नपदं साध्यपरं चेत् तदा कृत्स्नस्य साध्यस्य साधनेन सम्बन्धो नास्त्येव नह्ययोगोलकीयेनापि वह्निना धूमस्य सम्बन्धः । अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साध्येन सम्बन्ध इत्युच्यते तदपि नास्ति नहि कृत्स्नस्य महानसीयादेर्धूमस्यैकेन साध्येन सम्बन्धः संभवति । एतेन कृत्स्नस्य साधनस्य कृत्स्नेन साध्येन सम्बन्ध इत्यर्थोऽपि निरस्तः । मैवं साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनसमानाधिकरणा(१)त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा प्रतियोगिविरुद्धस्वसमानाधिकरणा-

(१) स्वसमानाधिकरणा—पा० ३ पु० ।

त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य विव-क्षितत्वात् । इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र यद्यपि द्रव्यत्वं यत् साधनं तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगि च साध्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादत उक्तं प्रतियोगि-व्यधिकरणेत्यत्यन्ताभावविशेषणे संयोगात्यन्ताभावस्या-प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । यद्यपि संयोगमात्रमत्र साध्यं न तु संयोगविशेष. संयोगत्वावच्छिन्नस्य चात्य-न्ताभवो न द्रव्यत्वसमानाधिकरणः यत्रैकस्य संयोग-स्याभावस्तत्र संयोगान्तरसत्त्वात् । न च सर्वेषां संयोगा-नामव्याप्यवृत्तितया संयोगसामान्याभावस्याप्यव्याप्य-वृत्तित्वमिति वाच्यम् विशेषाभावाव्याप्यवृत्तित्वेऽपि सामान्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । तथाप्याकाशं मन.संयोगि विभुत्वादित्यत्र विभुत्वसमानाधिकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगि भवत्येव मनःसंयोगित्वमिति तदु-पग्रहार्थं विशेषणस्यार्थवत्त्वात । वस्तुतो द्रव्यं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगवत्त्वं साध्यते तच्च व्याप्यवृत्त्येव संयोगवत्त्वं हि संयोगसमवायः क्वचिद्वितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं त्वतल्भ्यामिति कात्यायनवचनात स-योगस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तत्समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वा-त तस्यैव च साध्यत्वात् संयोगात्यन्ताभाववत्यपि प्रदेशे

तत्समवायस्य सत्त्वात्। वायौ रूपात्यन्ताभाववत्यपि रूपसमवायाभ्युपगमादिति प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यादिविशेषणमनादेयमेव । यद्वा अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । ननूपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं च तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वं च विरोधित्वं तच्च सहानवस्थाननियमः नियमश्च व्याप्तिरेवेति चक्रकमिति चेत् न यावत् स्वव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यस्यानौपाधिकत्वेनोक्तत्वात् । स्वसाधनं व्यभिचारि येभ्य इति स्वव्यभिचारिणः साधनाव्यापकाः तान् व्यभिचरितुं शीलं यस्य साध्यस्य तेन सामानाधिकरण्यमित्यर्थात् । तेन साधनाव्यापकाना यावता साध्यमव्याप्यं चेत् तदा साध्याव्यापकत्वादनौपाधिकत्वं पर्यवस्यति । ननु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिलक्षणं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमेवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं चोपाधिर्न व्याप्नोति प्रत्यक्षत्वस्यात्मनि श्यामत्वस्य काककोकिलादौ सत्यपि तत्रोपाधेरसत्त्वात् न च पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं तल्लक्षणं प्रकृते ऽपि बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य पर्यवसितस्य साध्यस्यौत्पत्तिकनरश्यामत्वस्य च

व्यापकत्वात् तदुक्तम् ।

वायुक्तसाध्यनियमच्युतोपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः
पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यात् ॥

इति वाच्यम् जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र गन्धव-
स्योपाधित्वप्रसङ्गात्। भवति हि सवर[illegible]
स्य गन्धवत्त्वं व्यापकम्। अत एव [illegible]
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्याद्यपि निरस्तम्
किञ्च पक्षेतरोप्येवमुपाधिः स्यात् सोपि हि स[illegible] .
साधनाव्यापकश्चेति । बाधोन्नीतः पक्षेतर उपाधिरेव
वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र वह्नीतरत्वमिति चेत्
तदन्यत्रातिव्याप्तिरुक्तत्वात् । ननु पक्षेतरस्योपाधित्वम
पाद्यते तत्रोपाधिलक्षणस्यातिव्याप्तिर्वा बोध्यते ।
स्वव्याघातकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकतया स्वव्यावृत्ति
द्वारा साध्यव्यावृत्तिवत् साध्याभावव्यावृत्तेरपि तेन
पादयितुं शक्यत्वात्तस्यानुपाधित्वात् । न द्वितीय
साध्यव्यापकत्वसंशयेन तत तन्निश्चयगर्भतल्लक्षणागमना
दिति चेत् न उपाधित्वापादनपक्षेपि स्वव्याघातकत्वा
दनुपाधित्वमिति न सम्भवति व्यभिचारोन्नयनादेर्दूषक-
त्वप्रयोजकस्यैवमपि सत्त्वात् उपाधिलक्षणेऽप्यतिव्याप्तिः
पक्षेतरे सम्भवत्येव पक्षे साध्यव्यापकत्वसन्देहेऽपि तदन्यत्र

निश्चयात्। अन्यथा पक्षे तत्सन्देहेनानुपाधित्वे सन्दि-
ग्धोपाध्यु(१)च्छेदप्रसङ्गात्। मैवं पर्यवसितसाध्यव्याप-
कत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं पर्यवसितत्वं च
साध्यप्रसिद्ध्यनुगुणरूपावच्छिन्नं साध्यं यथा स श्यामो
मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम् कोकिलादिश्या-
मत्वाव्यापकमप्यौत्पत्तिकनरश्यामत्वावच्छेदेन वैद्यकात्
शाकपाकजत्वस्य व्यापकत्वम् यथा वा वायुः प्रत्यक्ष
उद्भूतस्पर्शवत्त्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्व्यापकत्वनिश्चयात्। यद्यपि व्य-
भिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचार उन्नीयते स उपा-
धिः तथाहि वह्नित्वं धूमवत्त्वव्यभिचारि धूमवत्त्वव्यापका-
र्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वव्यभिचारित्वादेवमन्यत्रापि केचि-
द्व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकत्वमाहुः तथाहि व-
ह्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्याप्यं धूमवत्त्वव्यापकार्द्रेन्धनप्रभववह्नि-
मत्त्वाव्याप्यत्वात्। यद्यद्व्यापकाव्याप्यं तत्तदव्याप्यमिति
व्याप्तेः। अन्ये तु सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयोपाधेर्दूषकत्वमा-
हुः। तथाहि पर्वतोऽयं धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्रार्द्रेन्धनप्र-
भववह्निमत्त्वेनोपाधिना स्वव्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वम्
पर्वतोऽयं निर्धूमः आर्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादिति।

(१) सर्वोपाध्यु—पा० ३ पु०।

यद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धो व्यावर्तते स धर्म-स्तत्र हेतावुपाधिरित्यन्ये । आचार्यास्तु समव्याप्तस्यैवोपा-धित्वमाहुः(१) तथाहि यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते स उपा-धिरित्युच्यते तदुपाधेर्व्याप्यत्वं धर्मः स्यात् तदा साधनत्वा-भिमते स प्रतिबिम्बेत तेन साध्यव्याप्यत्वमायाति दूषकत्वार्थं च साध्यव्यापकत्वमपेक्षितं साध्याव्यापक-व्यभिचारित्वेन हेतोः साध्यव्यभिचारित्वसम्भवात् । तथा च साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमिति तल्लक्षणं तदेवमाहुः ।

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ॥

किञ्च ।

एकताव्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।
साध्याभावाविनाभावी(२) स उपाधिर्यदत्ययः ॥ इति

यदभावो व्यभिचारं विरुणद्धि स धर्मस्तत्र हे-तावुपाधिरित्यादि । विषमव्याप्तोऽप्युपाधिर्दूषकताबीजसा-म्यादित्यपरे ।

हेत्वाभासास्तु विरुद्धासिद्धसन्दिग्धाख्य एव न तु

(१) समव्याप्तमेवोपाधिमाहु—पा० ३ पु० ।
(२) विनाभाव—पा० १ पु० ।